

Review of: Keetie Sluyterman (ed.) *Varieties of Capitalism and Business History. The Dutch Case* (London: Routledge 2015) 232 p., ISBN 978-1-138-78493-2

Geoffrey Jones

This edited volume brings together the results of a unique decade-long collaborative research project on the historical evolution of Dutch business in the twentieth century. The authors include many of the leading figures in Dutch business and economic history. The editor is an internationally acclaimed doyenne of the discipline of business history. The organizing framework of the volume is the concept of the 'Varieties of Capitalism'. The book seeks to test whether or not the history of Dutch business supports or challenges this much debated political science theory.

The varieties of capitalism literature originated in a book published by the American and British political scientists Peter Hall and David Soskice in 2001. They argued that there were two different types of capitalism. Liberal Market Economies (LMEs) coordinate transactions through arms-length exchanges and market forces. They include countries such as Britain and the United States, where there is little role for government, and where trade unions, for example, have limited say in economic decisions. In contrast, in Coordinated Market Economies (CMEs), transactions are coordinated through societal stakeholders. Decisions were reached more through consensus between all the parties involved. Hall and Soskice argued that these economies included Germany and Japan, as well as the Netherlands.

The authors were at pains to argue that contemporary globalization was not inevitably resulting in a convergence of systems, but rather each system had different merits. CMEs benefitted from co-operation and were good at incremental innovation. LMEs were more risk-taking, and able to move more quickly. Hall and Soskice saw the institutions of both systems as complementary. For example, in CMEs, vocational training systems, relational banks and an emphasis on quality rather than price competition were intimately linked with each other. Hall and Soskice also saw the institutions of both systems as path dependent, evolving over familiar paths, with changes hard to make and potentially disruptive.

For business historians, the Hall and Soskice argument that the capitalist system differs between countries was not surprising. The nature and consequences of such differences have been at the heart of the subject for decades, manifesting themselves in often futile debates on 'British economic decline' or 'Japanese economic success'. In 1995 a text book by the Harvard business historian Thomas McCraw called *Creating Modern Capitalism*, which compared Britain, Germany, Japan and the United States, even had a sub-section entitled 'Varieties of Capitalism'.

It is, therefore, slightly surprising that a number of business historians, including the authors of a text book on the history of Nordic capitalism, have sought to make use of the Hall and Soskice model rather than previous publications in their own field. Such studies have concluded that the varieties of capitalism model fails to capture the complexity of historical changes over time, and is misleading in presenting institutional arrangements as fixed and slow to change, while in reality they are always in flux. Inevitably, this is the principal conclusion of the present volume also. The book as a whole demonstrates clearly that the Netherlands could be regarded as a LME before the interwar years, then moved to being a more coordinated economy, and then from the 1990s became more liberal again. The same historical story could be told, with numerous local nuances, of practically the entire Western world, and even Japan. 'It becomes clear', Sluyterman notes in an admirably clear editorial introduction, 'that the generalizations of Hall and Soskice captured a moment in time and described the developments in the 1990s' (p.18).

If the overall conclusion, that the Hall and Soskice model is not of much value for historical analysis, contains little element of surprise, the journey is well worthwhile. Each of the chapters contains rich empirical research and demonstrates the benefits of fine-grained analysis and careful nuancing. Unlike Hall and Soskice, each chapter shows how things change and, more importantly, explore why they changed. Erik Nijhof and Annette van den Berg, for example, offer an authoritative account of the history of Dutch industrial relations, vocational training and employee representation. They show how a specific event, World War I, resulted in employees, employers and the government coming together. They have remained closer than in, say, Britain, ever since. However the authors also show there have also been changes within the basic model, with the role of government declining in recent years.

Beyond demonstrating that things change, the chapters do a good job in exposing weaknesses in the overall Hall and Soskice model. In a fascinating study of the evolution of technological innovation in the Netherlands, Mila Davids and Harry Lintsen show both that things changed over time and that at the same historical moment there can be different things happening. The Netherlands was distinctive in being the home of major multinationals, such as Philips and Royal Dutch Shell and the authors show that their innovation resembled the LME model of the United States, with a limited role for government and inter-firm collaboration. In contrast, the innovation undertaken by many small firms resembled was more CME-like, with inter-firm collaboration and a greater government role. An insightful chapter by Abe De Jong, Ailsa Röell and Gerarda Westerhuis, which explores the changing roles of shareholders in Dutch corporate governance, shows how the same word can mean quite different things in different historical

periods. In LMEs, the interests of shareholders are allegedly dominant, while in CMEs the interests of multiple stakeholders were taken into consideration, including labour. The chapters confirm that the position of shareholders in the Netherlands was more LME-like in the early twentieth century and since the 1980s, and more CME-like in the intervening period. However the really interesting part of the argument is that they show how the concept of shareholder varied over time. The category meant mainly family shareholders at the beginning of the period, but in recent decades it has comprised large institutional shareholders, such as pension funds. In another chapter, Bram Bouwens and Joost Dankers examine business interest associations, cartels and other inter-firm arrangements. They appear to confirm the Hall and Soskice view that Dutch business was 'coordinated' for much of the last century, but then go on to show how such an argument oversimplifies matters, because the way it was coordinated varied greatly over time.

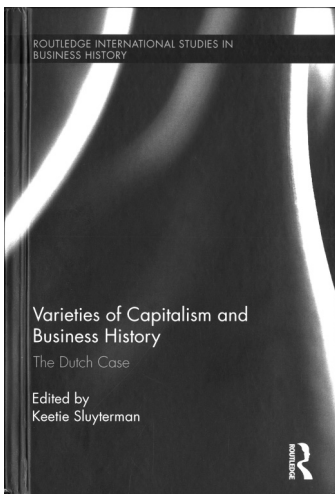
The three remaining essays also raise fundamental issues about the Hall and Soskice model. Jacques van Gerwen and Ferry de Goey, in a chapter on entrepreneurship, provide a welcome comparative element as they compare and contrast entrepreneurial activity in the Netherlands with Britain, Germany and the United States. Their most interesting observation is more conceptual. Although Hall and Soskice claim that their model made an important contribution to the existing political science literature on comparative capitalism by emphasizing that the firm was a key actor, van Gerwen and de Goey highlight that in reality their work gives little agency to firms, and indeed has nothing to say about entrepreneurship. The chapter by Keetie Sluyterman and Ben Wubs deals with the role of multinationals in the highly globalized Dutch economy, a topic not well-addressed by Hall and Soskice. They do not find, historically, that multinationals were overwhelming drivers of convergence, as the foreign subsidiaries of Dutch firms and the Dutch subsidiaries of foreign firms, tended more to conform to local norms than impose their home country practices. Yet the authors also suggest that in the most recent era of globalization, multinational firms were significant actors in steering the Dutch economy in a more LME direction. A final essay by Jan Luiten van Zanden tackles the issue whether and how different models of capitalism impact performance. As the author makes clear, this question is virtually impossible to answer because there are multiple other variables impacting performance, but it would appear that the era when the Dutch economy was very 'coordinated' after World War II saw distinctive declines in equality and good industrial relations.

This book represents business history scholarship at its best. It shows the contribution which empirical research can make to challenging ahistorical models developed by social scientists. However the approach of using a somewhat flawed social science model to organize historical research is more problematic. It serves

as a form of straightjacket, forcing the authors to constantly state the obvious – that the variety of capitalism concept is static and fails to explain change. The varieties of capitalism approach also traps the authors in the framework of the nation state, which is still the optimal unit of analysis for political scientists, but which business historical research is moving away from in favour of local, regional and transnational research agendas. Business historians need to have the confidence to develop their own, historically-informed, organizational frameworks.

Geoffrey Jones

Isidor Straus professor of business history Harvard Business School at Boston.

Recensies

Hugh Ferguson en Mike Chrimes, *The Contractors* (Londen: ICE Publishing, 2014), 297 p., ISBN 978-0-7277-5830-9

Binnen het onderzoeksveld van *Construction History* staat traditioneel vooral het werk en oeuvre van architecten en ingenieurs centraal. Pas recent werd de onderzoeksfocus verruimd naar andere actoren uit de bouwsector, zoals aannemers. Hugh Ferguson en Mike Chrimes benadrukken in de inleiding waarom deze aannemers precies onze aandacht verdienen: *'general contractors had to devise engineering solutions to realize the architects' and engineers' designs, they had to assemble and manage large bodies of men, produce materials and equipment, plan and organize the work, usually in tight commercial competition with rivals'*. De auteurs - beiden verbonden aan het ICE (*Institution of Civil Engineers*) waar ze onder meer reeds publiceerden over *Engineers, Civil Engineers, Civil Engineering of Canals and Railways* en *Historic Concrete* - stelden zich dan ook als doel voor Groot-Brittannië een overzicht te bieden van deze tot nog toe relatief ondergewaardeerde actoren die instonden voor de uitvoering van diverse infrastructuur- en architectuurwerken, vanaf hun ontstaan in de late achttiende eeuw tot vandaag de dag.

Heel wat onderzoekers worstelen met de definitie van 'algemene aannemer' en het onderscheid met andere belangengroepen uit de bouwsector. Ook in deze publicatie komt de definiëeringsproblematiek van algemene aannemers en gespecialiseerde aannemers aan bod. Algemene aannemers staan in voor de organisatie en oplevering van een volledige werf. Gespecialiseerde aannemers daarentegen focussen op één bouwaspect zoals timmerwerk of sanitair. Er zijn echter heel wat tussenvormen waardoor het onderscheid niet altijd even duidelijk is: sommige algemene aannemers creëerden zeer gespecialiseerde afdelingen, andere gespecialiseerde aannemers evolueerden naar algemene aannemerswerken, vele gespecialiseerde aannemers werden opgeslokt door een algemeen aannemersbedrijf en sommige specialisaties, zoals beton, evolueerden *'to become a part of every general contractor's armoury'*. Algemene aannemers kunnen daarenboven met onderaannemers of gespecialiseerde aannemers werken bij het opleveren van een werf. Deze publicatie focust op algemene aannemers maar haalt ook kort een aantal gespecialiseerde aannemersfirma's aan (*The Specialists*).

Via een chronologische focus wordt eerst ingegaan op de voorlopers, de zogenaamde *Early Contractors*. Vervolgens wordt ingezoomd op de grote achttiende-

eeuwse waterinfrastructuurwerken. De ongeziene schaal van deze projecten leidde in Groot-Brittannië tot een nieuwe werkorganisatie en de opkomst van 'de algemene aannemer' (*The Canal Age*). Een verdere evolutieschets toont dat aannemers tijdens *The Railway Age* aanvankelijk een terugval in autonomie kenden omdat ingenieurs de touwtjes strak in handen hielden door veel aannemers aan te nemen op kleine contracten. Maar onder de tijdsdruk om projecten zo snel mogelijk gerealiseerd te krijgen, gingen snelheid en efficiëntie steeds zwaarder doorwegen. Dit kon enkel bereikt worden door een betere werkorganisatie en door grotere contracten toe te kennen aan een kleiner aantal, betrouwbare, aannemers. Deze evolutie maakt ook dat aannemers steeds belangrijker werden in het bouwen en organisatieproces. Daarnaast gaan de auteurs ook in op het internationale succes van Britse aannemers (*The International Age*), op de positieve en negatieve gevolgen van oorlogsdreiging (*Two World Wars*), op nieuwe infrastructuuruitdagingen zoals autowegen (*The Motorway Age*) en op de evolutie van financieringsmethoden en daaraan gekoppelde ontwikkelingen richting *construction management* en *management contracting* (*The Age of Private Finance*). Dit chronologische verhaal wordt aangevuld met anekdotes, biografieën en verhalen over de *navvies* of bouwvakkers (*The Men*) en over belangrijke, bekende of intrigerende aannemers(firma's) (*The Great Contractors, The Regions*).

Zonder twijfel brengt dit boek de evolutie van de Britse aannemer zeer uitgebreid in beeld. Dit mag ook letterlijk genomen worden; de volledige publicatie is doorspekt met afbeeldingen van foto's, schilderijen, tekeningen en plannen die deze evolutie erg visueel en levendig maken. Elk hoofdstuk bevat daarnaast ook een aantal inzetkaders waar dieper ingegaan wordt op een aantal relevante bouwprojecten en aannemers, of waar een subthema geanalyseerd wordt. Deze aanvullingen vormen een indicatie van de complexiteit van het onderzoeksthema, van de vertakkingen in zeer diverse onderzoekslijnen en van het enorme onderzoekspotentieel. Er wordt immers zowel ingegaan op de economische omstandigheden die randvoorwaarden vormen voor de ontwikkeling van de bouwsector, op juridische aspecten zoals de evolutie van de contracten, op sociale werkomstandigheden, als op de politieke context van verschillende cases. Ook het spanningsveld tussen aannemers en andere actoren uit de bouwsector, zoals ingenieurs, wordt belicht en de definiëeringsproblematiek van algemene en gespecialiseerde aannemers wordt aangeraakt. Deze rijkdom aan informatie is tegelijk ook het zwakste element van de publicatie. De lezer krijgt een zeer gedetailleerd maar soms ook versnipperd beeld van de evolutie van de Britse bouwsector waardoor het overzicht soms naar de achtergrond verdwijnt. Door de uitgestrektheid van het onderzoeksdomein blijven er bovendien nog heel wat vragen onbeantwoord: Werkten aannemers uitsluitend voor publieke of private opdrachtgevers of werden publieke en private projecten gecombineerd? Hoe verliep de concrete werforganisa-

tie? Waren er grote verschillen tussen aannemers die zich op infrastructuur- dan wel architectuurwerken richtten? Hoewel in de inleiding wordt aangegeven het verhaal te vertellen van *'the men who built the world's infrastructure and buildings of all shapes and sizes'*, wordt immers vooral op de verschillende soorten infrastructuurwerken gefocust. Toch verdienen de auteurs alle lof voor dit eerste overzichtswerk over algemene aannemers. In een zeer toegankelijk geschreven en rijkelijk geïllustreerde publicatie plaatsen ze deze tot nog toe onderbelichte actoren op de voorgrond en bieden ze een ruime waaier aan mogelijke onderzoeksvragen voor verder onderzoek aan.

Jelena Dobbels

Vrije Universiteit Brussel

Marjolein 't Hart, *The Dutch Wars of Independence. Warfare and commerce in the Netherlands, 1570-1680* (Londen/New York: Routledge, 2014), 233 p., ISBN 978-0-582-20967-1.

Marjolein 't Hart, hoofd onderzoek van het Huygens Instituut en bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de Staatsvorming in Mondiaal Perspectief aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, heeft opnieuw geschiedenis geschreven met *The Dutch Wars of Independence. Warfare and commerce in the Netherlands, 1570-1680*. Deze publicatie vormt een synthese van het geslaagde NWO-project 'Oorlog en samenleving in de Gouden Eeuw'. Mede dankzij de studies die uit dit project voortvloeiden, staat de Tachtigjarige Oorlog met al zijn facetten weer op de kaart.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw kwam de 'War and Society'-traditie in het onderzoek naar de Tachtigjarige Oorlog goed van de grond. De aandacht ging toen vooral uit naar oorlogsfinanciering en staatsvormingsprocessen. 't Harts *The Making of a Bourgeois State: War, Politics and Finance during the Dutch Revolt* (1993) paste goed in deze traditie. Met *The Dutch Wars of Independence* tracht zij tot een nieuwe synthese te komen.

Centraal in *The Dutch Wars of Independence* staat de vraag hoe de Nederlanders er in slaagden een onafhankelijke republiek te bevechten tegen de toenmalige supermacht Spanje. In acht hoofdstukken tracht 't Hart hierop een antwoord te geven. Het debat rond de militaire revolutie gaat zij hierbij niet uit de weg. De militaire, fiscale en politieke hervormingen van de late zestiende en vroege zeventiende eeuw zorgden voor een markante militaire ontwikkeling met grote sociale en economische gevolgen voor de noordelijke gewesten. In grote lijnen komen de militaire gebeurtenissen bij het uitbreken van de Opstand tegen Spanje tot aan de Vrede van Nijmegen met Frankrijk (1678) aan de orde. Opvallend hierbij is dat de

auteur aan de zeeoorlogen met Engeland praktisch geen aandacht besteedt. De maritieme component is zwaar ondervetegenwoordigd in het betoog over het militaire optreden.

Daarnaast gaat 't Hart in op de relatie tussen oorlog, economie en maatschappij en beschrijft zij hoe de Nederlanders de oorlogen commercieel wisten uit te buiten.

Dankzij de militaire hervormingen die Maurits en Willem Lodewijk bewerkstelligden, kon het Staatse leger zich op den duur meten met de onoverwinnelijk geachte Spaanse tercio's.

De ontwikkeling van de discipline was hierbij het sleutelwoord. Het Staatse leger zorgde ervoor dat met name in de gewesten Holland en Zeeland een stabiele thuissituatie ontstond, waar de handel kon gedijen. In deze twee gewesten profiteerde vooral de stedelijke elite van de hoge defensie-uitgaven, zowel te water als te lande. Dit gold in veel mindere mate voor de inwoners van de landgewesten. Zij moesten veelal genoeg nemen met inkomsten die gerelateerd waren aan de bouw van fortificaties en de levering van producten aan de garnizoenen. Hoewel in de loop van de Tachtigjarige Oorlog de agrarische bevolking wat minder de dupe werd van het oorlogsgeweld, was zij economisch gezien de grote verliezer. Maar om dit gegeven 'a crucial finding of this book' te noemen (p. 7) gaat mij iets te ver.

De langdurige oorlogsperiode stimuleerde ook innovaties in de economie, het belastingstelsel en de staatsvorming, zoals de oprichting van de vijf admiraliteitscolleges. Decentralisatie van bestuur stond garant voor flexibiliteit, pragmatisme en de optie om lokale expertise optimaal te benutten.

De 'success story' van de Republiek werd vooral bepaald door het feit dat op zee het meeste geld werd verdiend, waarmee de instandhouding van het naar verhouding grote Staatse leger gefinancierd, de militairen tijdig betaald en de grenzen van de Republiek bevochten konden worden. De langdurige oorlogsperiode stimuleerde de handel (oprichting VOC en WIC) en beïnvloedde de kapitaalaccumulatie in positieve zin, terwijl in de omringende landen de oorlogssituatie juist de economische ontwikkeling afremde. 'War had fed trade and trade had fed war' (p.197). Na 1680 deed deze wisselwerking er minder toe.

De titel *The Dutch Wars of Independence* is mijns inziens enigszins ongelukkig gekozen en dekt zeker niet de lading. Na 1648 was er geen sprake meer van een onafhankelijkheidsoorlog. De Republiek was toen een gevestigde mogendheid in Europa. Door de zeeoorlogen met Engeland en de Guerre de Hollande kraakte de jonge Republiek wel in haar voegen, maar de situatie was in vergelijking met de Tachtigjarige Oorlog totaal anders. De nu gebruikte ondertitel *Warfare and commerce in the Netherlands, 1570-1680* doet meer recht aan de inhoud. Jammer is dat de auteur geen kans heeft gezien om de conclusies uit Petra Groen (red.), *De*

Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlogvoering 1568-1648 (2013) in haar tekst te verwerken. De militaire aspecten en implicaties van de Opstand hadden dan meer tot hun recht kunnen komen.

Is 't Hart met haar *The Dutch Wars of Independence* erin geslaagd een nieuwe synthese van een door historici veel beschreven periode uit de Nederlandse geschiedenis te schrijven? Ik denk van niet, maar wellicht dat de lezer hier anders over denkt.

Adri P. van Vliet

Nederlands Instituut voor Militaire Historie

Michael Pye, *Aan de rand van de wereld. Hoe de Noordzee ons vormde* (Antwerpen: Bezige Bij 2014), 431 p., ISBN 978-90-8542-573-1

Michael Pye heeft een zeer leesbaar en boeiend boek geschreven over een onderbelichte periode in de geschiedenis. Het tegelijkertijd in het Engels als *The edge of the world* verschenen boek behandelt aspecten van de geschiedenis van het gebied rondom de Noordzee (ruim gedefinieerd) in de periode vanaf, ruwweg, 600 tot aan, ruwweg, 1600. Het merendeel van die aspecten betreffen de mentaliteitsgeschiedenis: hoe deed geld mensen anders tegen elkaar en de maatschappij aankijken, hoe veranderde de kennis van de kloosterlingen, hoe we – of althans de geletterden – tegen de wereld aankeken. Maar hoe leesbaar het boek ook is en hoe vakkundig alle interessante feiten over zaken die uiteen lopen van mode tot haring en van boekhouden tot begijnen ook zijn gerangschikt – het blijft te veel een caleidoscoop. Duidelijk wordt uit het boek dat, op de lange termijn, modernisering plaatsvond: verstedelijking, meer kennis, steeds geavanceerdere handel, professionelere wetssystemen. En deze ontwikkelingen krijgen geur en kleur. Toch ontbreekt een rode draad. Een systematisch achtergrondbeeld van, bijvoorbeeld, de bevolkingsgroei en de technologische verbeteringen van de scheepvaart of de toenemende verstedelijking ontbreekt. Vooral de afwezigheid van een demografisch kader breekt het boek op. Na de Romeinse tijd was sprake van een demografische neergang. In heel Europa, van het Rhônedal tot de Friese terpen en van Italiaanse bergdalen tot Polen, was letterlijk sprake van ontvolking: de post-Romeinse demografische catastrofe. Dorpen werden verlaten en er was zelfs sprake van een aanzienlijke tijd waarin de bossen in Europa zich uitbreidden. Dit was de tijd van de duistere middeleeuwen, toen het Noordzeegebied inderdaad een voetnoot van de mondiale geschiedenis was. Echter, op een gegeven moment begon de bevolking weer te groeien – wat ontginningen en de groei van steden en handel

met zich meebracht, aspecten die voor Pye van belang zijn. Hoewel veel kennis over met name het begin van dit proces nog ontbreekt zou het juist daarom van belang zijn geweest het boek te beginnen met een duidelijker overzicht van dit gebeuren. Voor verstedelijking en de groei tot een centrum van de wereldgeschiedenis zijn mensen nodig! Een dergelijk kader ontbreekt echter, waardoor de verhalen te veel los zand zijn. In die zin is het (nogmaals) zeer leesbare boek een gemiste kans.

Merijn Knibbe
Universiteit Wageningen

Alexander Monro, *The Paper Trail. An Unexpected History of the World's Greatest Invention* (Londen, Allen Lane, 2014), 368 p., ISBN 978-1-846-14189-8

De landbouwrevolutie? De uitvinding van het wiel? Het stoomschip? Vuurwapens? De uitvinding van elektriciteit of de explosiemotor? Hoe invloedrijk ook in de menselijke geschiedenis, volgens Alexander Monro is er maar één menselijke ontdekking die werkelijk als revolutionair gezien kan worden: papier, door de auteur omschreven als *'the vehicle of history and the conduit for landmark innovations and mass movements across the world'* (p. 3).

Het papier werd rond 1050 in China uitgevonden door de eunuch Cai Lun. Monro, die veel onderzoek gedaan heeft naar de Chinese geschiedenis, besteedt in zijn *The Paper Trail. An Unexpected History of the World's Greatest Invention* veel aandacht aan de ontwikkelingen en gebeurtenissen daar. De reden dat papier überhaupt uitgevonden werd, was vanzelfsprekend het ontstaan van het schrift, *'writing was the making of paper'* (p. 17). Dat schrift werd op meerdere plaatsen, onafhankelijk van elkaar uitgevonden, maar ontstond het eerst in Sumerië in Mesopotamië, grofweg het zuiden van het huidige Irak.

Over het ontstaan van het papier bestond lange tijd onduidelijkheid, en in Europa is lang aangenomen dat het een Griekse of Arabische uitvinding was. Het schriftgebruik in Griekenland en het klassieke Rome nam weliswaar een hoge vlucht, maar was in feite, vooral omdat papyrus niet goedkoop was, beperkt. Het staat buiten kijf dat Rome een belangrijke handel in boeken kende, maar er zijn geen aanwijzingen dat dit ook in andere Romeinse steden bestond. Bovendien werden verhalen nog lange tijd vooral mondeling overgebracht.

De auteur toont overtuigend aan dat het papier, ondanks een *'Babel of scripts that spread quickly around the world'* (p. 26), maar in één cultuur werd geboren: China. Hoewel papier een *'haphazard discovery'* (p. 56) kan zijn geweest, wijst

Monro de eerder genoemde Cai Lun aan als degene die een essentiële rol speelde in de ontwikkeling van deze inderdaad baanbrekende uitvinding. De auteur ruimt dan ook veel plaats in voor de rol van China in de ontwikkeling van het papier, daarbij aansluitend bij de steeds verder groeiende belangstelling voor dat land en diens rol in de geschiedenis. Na de slag bij Talas in 751, waar het Chinese leger verslagen werd door het kalifaat van de Abbassiden, verspreidde het papier zich westwaarts.

Monro schrijft prachtig en met veel *suspense*, waardoor zijn boek leest als een soort detective in de zoektocht naar de origine en ontwikkeling van het papier en het moeilijk is het boek weer weg te leggen. Door de geschiedenis op te hangen aan één uitvinding sluit Monro aan bij een trend die in de historiografie zichtbaar is: eerder werd al een boek gepubliceerd over de geschiedenis van het zout. Monro begint elk hoofdstuk met een uitgebreide situatieschets – bijvoorbeeld van de vroege islamitische wereld – dan wel persoonsbeschrijving. Dat maakt zijn betoog levendig, al zijn laatstgenoemden soms wel erg gedetailleerd.

Hoewel Monro overtuigend aantoont dat het papier een Chinese uitvinding is en laat zien dat het daar voor het eerst op grote schaal gebruikt werd door beleidsmakers en in de religie, verklaart hij onvoldoende waarom het gebruik ervan pas echt tot explosie kwam in Europa, waar de papierindustrie zijn oorsprong vond in het door de moslims geregeerde Spanje (p. 220). Datzelfde geldt feitelijk voor de vraag waarom juist in Europa de boekdrukkunst – ook al uitgevonden in Azië – juist in Europa zo'n enorme vlucht nam en een essentiële rol speelde in de Renaissance en Reformatie. Het drukken met losse letters werd al rond 1040 uitgevonden, maar het Chinese schrift had een groot nadeel: het bestaat uit duizenden karakters en daarom was deze vinding van Bi Sheng minder bruikbaar en werd het in de woorden van Monro '*little more than a historical curio*' (p. 227).

Het Europese schrift was echter anders en maakte het drukken op grote schaal en met niet eerder vertoonde snelheid mogelijk: dat was de link die Johann Gutenberg legde toen hij een drukkantoor stichtte in Mainz (Laurens Janszoon Coster komt in Monro's verhaal niet voor). Dat viel samen met de geschriften van Luther, voor wie Monro veel plaats inruimt. In de zestiende eeuw vond er werkelijk een explosie van drukwerk plaats, niet alleen in het Latijn, maar vooral in de volkstaal en kon het revolutionaire potentieel van het papier ten volle worden benut.

Monro presenteert veel mooi nieuw materiaal, zowel wat betreft cijfers (al blijven die noodgedwongen soms schattingen) als de meest recente stand van zaken in de wetenschap. Opvallend is dat hij vrij abrupt ophoudt, namelijk tussen 1789 en 1791 met de Franse Revolutie, waarin de pamfletcultuur op zijn minst een aanzienlijke rol speelde: 'In 1789, printing in France quite simply exploded. Royal patronage of print culture was now gone, meaning that print itself had been both

freed and empowered' (p. 305). De aanname van grondwetten in Amerika en Frankrijk was een beslissend moment in de geschiedenis van het papier: 'The ideals they expressed pointed to a future in which the press would no longer be the tool of the government but, instead, would be allowed greater freedom than the state itself' (p. 310). Geen wonder dat staten, ook democratische, (soms) grijpen naar het wapen van censuur.

The Paper Trail is een prachtig boek dat leest als een trein, al lezen we opvallend genoeg weinig over het gebruik van papiergeld. Het maakt duidelijk hoe belangrijk papier in de menselijke geschiedenis is. Of misschien geweest is, nu steeds meer boeken, kranten en artikelen ook digitaal beschikbaar zijn. Het verdient echter aanbeveling dit boek gewoon 'ouderwets' in papieren vorm te lezen, al was het maar als eerbetoon aan het materiaal waarop het gedrukt is.

Martijn Lak

Universiteit Leiden / De Haagse Hogeschool

Charles K. Hyde, *Arsenal of Democracy: The American Automobile Industry in World War II* (Detroit: Wayne State University Press, 2013), 248 p., ISBN 978-0-8143-3951-0

Detroit was ooit het centrum van de Amerikaanse automobieliindustrie en General Motors lange tijd het grootste en meest efficiënte bedrijf ter wereld. Die tijd is voorgoed voorbij. De stad waar Henry Ford zijn beroemde T-Ford introduceerde is vervallen en aan de bedelstaf geraakt en GM is ruimschoots gepasseerd door de Japanse en zeker ook Duitse concurrentie. In dit laatste zit een zekere ironie: Nazi-Duitsland werd in ieder geval deels verslagen door de enorme oorlogsproductie die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Detroit werd bereikt; de Fordfabrieken produceerden meer dan de hele Italiaanse economie, Japan werd door de Amerikanen volledig weggeproduceerd.

Hoe de Verenigde Staten erin slaagden dit te bereiken, is onderwerp van Charles K. Hyde's *Arsenal of Democracy: The American Automobile Industry in World War II*. De automobieliindustrie leverde zonder twijfel de belangrijkste bijdrage aan de Amerikaanse oorlogsinspanning, ook al omdat het verreweg de meeste onderdelen leverde voor de vliegtuigindustrie. De massaproductie werd in bijna elke bedrijfstak georganiseerd. Hyde maakt daarbij knap duidelijk wat een enorme inhaalslag er moest worden gemaakt door de Amerikanen. Polen en zelfs Nederland hadden aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog een groter leger dan de Verenigde Staten. Laatstgenoemde kon in augustus 1940 krap 300.000 man op de been brengen, en er was nauwelijks munitie beschikbaar.

De grootste uitdaging voor de Amerikaanse industrie was om de productie van wapens, voertuigen, munitie en vliegtuigen snel op te voeren. Toen president Roosevelt in mei 1940 echter vroeg om de productie van 50.000 militaire vliegtuigen per jaar, leek dat echter grotendeels *wishful thinking*: in 1938 produceerde de Amerikaanse vliegtuigindustrie maar 3.623 vliegtuigen, waarvan ongeveer de helft bestemd was voor het leger. Maar al in 1942 rolden er 47.873 vliegtuigen van de lopende band, in 1943 het verbluffende aantal van 85.946 (p. 12 en 13).

Hoe kreeg de Amerikaanse (automobiël)industrie dit voor elkaar? Dezelfde spectaculaire groei viel namelijk waar te nemen in de productie van tanks en ander oorlogsmaterieel. Een belangrijke factor was de nauwe samenwerking tussen de overheid en het bedrijfsleven en al vóór de Japanse aanval op Pearl Harbour van 7 december 1941 bestonden er sterke banden tussen het militaire apparaat en de automobiëlindustrie. Roosevelt ‘developed and nurtured this system with the cooperation and assistance of key leaders in the military services, the private sector, and allies within his administration and Congress’ (p. 201).

Bovendien bestond er een opvallende arbeidsrust in de oorlogsfabrieken, al was het maar omdat, tien dagen na Pearl Harbour, werkgevers en werknemers in Washington een ‘no-strike, no-lockout’ belofte aflegden voor de duur van de oorlog (p. 33). Er was ook meer dan voldoende aanbod van arbeid door de Grote Depressie, die in feite opgelost werd door de Tweede Wereldoorlog. Waren in juni 1940 nog negen miljoen Amerikanen werkeloos, in december 1943 waren dat er nog maar 800.000, oftewel: ‘the equivalent of zero unemployment’ (p. 34).

De vraag naar arbeiders was zo groot, dat ook steeds meer Zuiderlingen en ook zwarten hun weg naar de oorlogsfabrieken vonden, al werden ze door de plaatselijke bevolking bepaald niet met open armen ontvangen. De Zuiderlingen werden bijvoorbeeld gezien als ‘Briarhoppers’ en ‘hillbillies’ en omschreven als ‘ignorant, illiterate and lazy “yokels”’ (p. 177). Het aantal zwarten, dat aanvankelijk de smerigste, gevaarlijkste en moeilijkste baantjes toegeschoven kreeg in de automobiëlindustrie, steeg van een paar procent in 1940 naar ongeveer 15% (p. 179).

Hyde beschrijft helder en met veel oog voor detail hoe de Amerikanen er binnen een jaar in slaagden hun vredeseconomie om te buigen naar een oorlogseconomie en hoe zij in staat waren een haast onvoorstelbare hoeveelheid militaire goederen te produceren. Hij doet dat bovendien met een aantrekkelijke schrijfstijl en diepgang, ondanks het feit dat zijn boek nog geen 250 pagina’s telt.

Hoe interessant ook de beschrijving van alle obstakels die overwonnen moesten worden bij bijvoorbeeld het produceren van tanks – daar had de Amerikaanse automobiëlindustrie feitelijk nauwelijks ervaring mee – bewaart Hyde het meest interessante hoofdstuk letterlijk tot het laatst. Daarin maakt hij de balans op van de prestaties van de Amerikanen in vergelijking met de As-mogendheden, maar ook bijvoorbeeld de Sovjet-Unie, die andere geallieerde, die net zo’n productie-

wonder tot stand wist te brengen, en dat terwijl het hele westelijke deel van Stalins Rusland in 1941 in Duitse handen viel. Geen van de andere belligerenten bereikte echter het productiviteitsniveau van de Amerikanen (p. 203). Nazi-Duitsland slaagde er weliswaar ook in zijn *output* in 1944 te verdrievoudigen, maar toen was de oorlog al lang en breed verloren.

De Amerikanen produceerden ongeveer de helft van al het oorlogsmaterieel dat tijdens de Tweede Wereldoorlog werd vervaardigd. Gecombineerd met de al even indrukwekkende productieaantallen in de Sovjet-Unie en in iets mindere mate Groot-Brittannië, gaf dit de geallieerden een beslissend voordeel ten opzichte van Duitsland, Japan en Italië. Hyde beschrijft helder wat daarin de rol was van de Amerikaanse automobielinindustrie en levert daarmee een mooi boek af. Wel is hij soms wat al te triomfalistisch en pro-Amerikaans in zijn analyse en sluipen er hier en daar foutjes in zijn betoog. De Duitsers vielen de Sovjet-Unie niet aan in 1940 maar in juni 1941 (p. 137); eerstgenoemden schakelden niet 'al' in februari 1942, maar *pas* in februari 1943 over op een volledige mobilisering van de economie voor de oorlogvoering (p. 203). Dat op zichzelf is al een verklaring voor het feit dat de Duitsers het conflict uiteindelijk verloren: zij hadden toen al een beslissende productieachterstand opgelopen op de geallieerden.

Martijn Lak

Universiteit Leiden / De Haagse Hogeschool

Jeff Fynn-Paul (ed.), *War, entrepreneurs and the state in Europe and the Mediterranean, 1300-1800* (Leiden/Boston: Brill, 2014), XII + 356 p., ISBN 978-90-04-24364-4 (hardback)

De historiografie over de band tussen oorlog en staatsvorming in de vroegmoderne periode heeft een belangrijke nieuwe bijdrage gekregen met deze bundel. Historici die in dit veld werken zijn op zoek naar een nieuwe benadering van dit thema. David Parrott had hiertoe in 2012 al een aanzet gegeven met zijn monografie *The business of war* en de bijdragen in deze bundel, waaronder een van Parrott zelf, bouwen hierop voort. Parrott's centrale these betref de effectiviteit van de zogeheten militaire entrepreneurs. Zij waren het die de vroegmoderne overheden de middelen verschaften om oorlog te voeren door hen geld, troepen, voorraden, wapens, uitrusting en uniformen te leveren. Oudere theorieën – zoals die van Charles Tilly – over de gedurige, onontkoombare groei van de staatsmacht, hebben daarmee afgedaan. De auteurs van de inleiding – naast Fynn-Paul zijn dat Marjolein 't Hart en Griet Vermeesch – duiden Tilly's werk als te teleologisch en eurocentrisch. Traditionele ideeën over 'publiek' en 'privé' en de invloedssfeer van

'de staat' in de vroegmoderne periode zijn volgens hen te simplistisch. Fynn-Paul, 't Hart en Vermeesch geven een nieuw analytisch kader voor het debat met als centrale vraag: hoe gingen staten om met de markt die hen de middelen verschaftte om oorlog te voeren? Dit is de rode draad tussen de bijdragen in deze bundel. Staten hadden drie opties. Ze konden de markt ondermijnen, ze konden ermee samenwerken of ze konden de markt onder de paraplu van de staat brengen. Dit geeft ruimte voor een meer flexibele, minder teleologische benadering van de staatsmacht. Staten konden bijvoorbeeld voor verschillende benaderingen op verschillende momenten kiezen.

Hoewel de titel de periode 1300-1800 bevat, omvat de bundel, buiten twee artikelen over de veertiende eeuw, uitsluitend bijdragen over de vroegmoderne periode. Hierbinnen ligt de nadruk op de zeventiende en achttiende eeuw. De zestiende eeuw komt eigenlijk geheel niet aan de orde. Qua onderwerp is de logistiek belangrijk. De groeiende legers hadden grote hoeveelheden voorraden nodig, waarvoor overheden entrepreneurs inschakelden; zelf hadden ze eenvoudigweg niet de mankracht, middelen en kennis om het te doen. De entrepreneurs waren efficiënter, maar Thomas Goossens voor de achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden en Rafael Torres Sánchez voor het achttiende-eeuwse Spanje, laten ook zien dat zij een machtspositie verwierven die zij wisten uit te buiten. Guy Rowlands laat in zijn bijdrage over de schatmeesters van de Franse elitetroepen onder Lodewijk XIV zien dat de overheidscontrole zwak was en dat zelfverrijking veel voorkwam. De andere belangrijke groep militaire entrepreneurs, diegenen die de troepen leverden, komt slechts in twee artikelen aan de orde. David Parrott kijkt naar de Dertigjarige Oorlog en Stephen Conway naar het Britse leger in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog. Een tweetal artikelen over het Osmaanse rijk verschaft een contrast met Europa en plaatst kanttekeningen bij het normatieve karakter van de Europese praktijk. Rhoads Murphey's bijdrage gaat echter slechts zijdelings over militaire entrepreneurs en vooral over de motivatie van Osmaanse soldaten.

Door het gebruik van het concept 'militaire entrepreneur' ligt de nadruk sterk op de overeenkomsten tussen vogels van zeer divers pluimage. Voor de verschillen is er minder ruimte. Bestond er geen wezenlijk verschil tussen de meest adellijke leveranciers van troepen en de kooplui die de voorraden leverden? En welke verschillen bestonden er tussen de veertiende-eeuwse militaire entrepreneurs en die uit de achttiende eeuw? De militaire entrepreneur komt verder naar voren als een homo economicus, vooral gemotiveerd door financieel gewin. De meeste auteurs laten wel zien dat de winst uit meer bestond (prestige, privileges, adellijke titels), maar noemen dit meest slechts zijdelings. Parrott is hier een uitzondering. Waren deze zaken destijds werkelijk minder belangrijk dan geld? Dat kon wel eens een te moderne veronderstelling zijn. Maar al met al is deze bundel een

waardevolle bijdrage in het onderzoeksveld oorlog en staatsvorming, die veel nieuwe vragen opwerpt en ruim aanknopingspunten biedt voor verder onderzoek.

Erik Swart

Universiteit Utrecht

Mathieu Segers, *Waagstuk Europa. Nederland en de grote Europese vraagstukken van vandaag*. (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2014), 205 p., ISBN: 978-90-3514-150-6

Europa, dat is trekken en duwen

Waarom voelt Nederland, ooit een drijvende kracht achter het integratieproject, vandaag minder affectie voor Europa? Waarom daalt de opkomst voor de Europese verkiezingen keer na keer? Wat heeft Europese integratie ons gebracht en wat is het ons allemaal nog waard? Mathieu Segers bijt zich in *Waagstuk Europa* vast in een reeks boeiende vragen, die geen eenduidige antwoorden kennen. Maar ze nodigen wel uit om op zoek te gaan naar bredere dynamieken die schuilgaan achter momentopnames.

De auteur duidt en interpreteert wat achter ons ligt, om vervolgens een blik op vandaag en op de toekomst te werpen. Hij doet dat op een verhalende manier en zijn boek leest bij momenten als een roman. Dat maakt de inhoud echter niet minder stevig. Anekdoten over voetbalsupporters haken naadloos in op wat Jürgen Habermas denkt over de Europese democratie. Hij werkt steeds toe naar een punt, dat meestal een spanning blootlegt tussen perceptie en feitelijkheden.

Segers is verbonden aan het departement Geschiedenis van de Universiteit Utrecht, waar hij zich specialiseert in Europese integratie. Zijn analyses grijpen steeds terug naar de wortels van de huidige Europavraagstukken. Met zijn vorige boek, *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden* (Amsterdam: Bert Bakker), haalde hij de prinsjesboekenprijs binnen voor het beste politieke boek van 2013. In *Waagstuk Europa* gidst hij zijn lezer opnieuw langs enkele passages van de integratiegeschiedenis. Hij komt daarbij altijd terug op de eurocrisis en probeert te verklaren waarom die crisis finaal is aangepakt zoals ze is aangepakt. Daarbij maakt hij de hele tijd sprongen in de tijd en legt hij verbanden die op het eerste gezicht niet zo vanzelfsprekend zijn.

De Europese verkiezingen van 2014 grijpt Segers aan als vertrekpunt. Het waren verkiezingen zonder ziel en dat vindt hij niet verwonderlijk. In de argumentatie die volgt, graaft hij terug naar de eerste verdragen. Die reppen met geen woord over democratie. Ze benadrukten de lotsverbondenheid van de lidstaten. In de beginjaren draaide Europa rond rationale beleidsvorming, schaalvergroting en

slimme technocratie. Dat de EU democratie vandaag als fundamentele waarde beschouwt en dat de verdragen er nu vol van staan, vindt hij historisch gezien daarom best apart.

Segers gaat constant op zoek naar dergelijke contrasten. 2013 was bijvoorbeeld officieel het jaar van de Europese burger, met campagnes en affiches. In de realiteit was het een jaar waarin de eurocrisis erg tastbaar werd, met armoede, besparingen en vooral veel onzekerheid. In die tegenstellingen zit de kern van de grote Europese vraagstukken van vandaag.

Als een rode draad doorheen het boek, gaat er veel aandacht naar de tegenstelling tussen het rationeel ingestelde Nederland en de irrationele dimensie die Europa in de loop van de geschiedenis kreeg. De functionalistische logica, die achter de EGKS schuilging, nam niet de bovenhand. De Europese integratie bleek in de realiteit vooral het resultaat van geduw en getrek. Daar komen ingewikkelde en soms tegenstrijdige compromissen bij kijken, vorm gegeven door een hele reeks variabelen. Europa is een politiek project en dus wat anders dan een rationeel, efficiënt en ondubbelzinnig antwoord op de problemen die zich stellen. Dat maakt Europa spannend en minder voorspelbaar. Maar Segers beschouwt het ook als iets waar Nederland op afknaapt. Gaandeweg ging Europa minder met zekerheden gepaard. Vandaag zijn het wisselende coalities die de uitkomst van Europese dossiers bepalen. Op voorhand is het vaak moeilijk inschatten wie aan het kortste eind zal trekken. Dat Nederlanders zich regelmatig aan die kant bevonden, verklaart voor een stuk het aanvoelen van een kloof met Europa.

Segers omschrijft Europa als een waagstuk. Daar horen risico's bij en angst voor misbruik. De auteur is in zijn analyse vrank, dikwijls cynisch en soms eenzijdig ('De geschiedenis van Europa is als een modderbodem op een verregend kerkhof'). Maar tegelijk trekt hij één voornamende conclusie uit de naoorlogse geschiedenis: Europa is en blijft Nederlands hoop in bange dagen.

Hoe het enorme legitimiteitsprobleem, dat intussen is ontstaan best opgelost raakt, wordt niet zo duidelijk in dit boek. Af en toe suggereert Segers wel eens wat, zoals het organiseren van meer referenda of het invoeren van dubbelmandaten voor nationale parlementariërs, die dan tegelijk in een soort parlement van de eurozone of de Europese Unie zetelen. Maar dat blijft allemaal nogal vaag en weinig overtuigend.

Echter, door uit te leggen hoe het zit met die Europese integratie, hoe het allemaal gelopen is en waarom de beslissingen worden genomen die genomen worden, geeft hij de lezer wel heel wat inzicht. Wellicht is dat de meest cruciale stap die gezet moet worden om de legitimiteit van het Europaproject te doen groeien: het publiek doen inzien dat Europese integratie wat anders is dan vrijblijvend gefilosofeer. In essentie is het vooral aardse politiek en dus eindeloos

complexer dan wat men zoal hoort in hoogdravende analyses of dan wat men leest in officiële brochures die alleen maar de deugden bezingen.

Waagstuk Europa leest als een goed verhaal, dat weinig mensen kennen. Anekdoten en analyses vloeien natuurlijk in elkaar over en geven finaal zicht op de debatten die in het vooruitzicht liggen. De achtergrond die hij aanreikt komt van pas om actuele thematieken in een helder perspectief te plaatsen. Segers poogt het vaak wazige beeld dat de Nederlandse pers en politici van Europa ophangen scherp te stellen. Wie de springerige relatie tussen Nederland en de EU beter wil doorgronden, vindt in *Waagstuk Europa* heel wat details.

Marie Musch, Hendrik Vos
Universiteit Gent

Bert Altena, *Machinist en wereldverbeteraar. Het leven van A.J. Lansen, 1847-1931* (Hilversum: Verloren, 2014), 272 p., ISBN 978-90-8704-473-2

Kenners van de arbeidersgeschiedenis weten dat het schrijven van een arbeidersbiografie geen sinecure is. Wat we van individuele arbeiders te weten komen, blijft vaak fragmentarisch. Daarom mocht Bert Altena zijn biografie van de machinist Bram Lansen (1847-1931), dankzij de grote hoeveelheid materiaal waarover hij kon beschikken, een luxe boek noemen. Maar het was wel zijn verdienste om al die artikelen, gedichten, herinneringen, persoonsgegevens en stukjes omgevingsgeschiedenis te verzamelen en te ordenen.

Lansen speelde al een rol in Altena's proefschrift uit 1989 over de Vlissingse arbeidersbeweging. Hij belde alle mensen van die naam in Amsterdam op en kwam in contact met nakomelingen. Dat leverde onder andere een schrijfkist op, wat boeken, foto's, een verhaal dat Lansen voor zijn kleinkinderen op papier had gezet en mondelinge familieherinneringen.

Bram Lansen groeide op in een gezin, dat zowel aan vaders- als aan moederskant was geproletariseerd. Zijn schoolopleiding was aanvankelijk gebrekkig, maar hij kwam op een 'oefenschool' voor onderwijzers terecht. Toen hij net vijftien was, overleden beide ouders. De kinderen raakten uiteen en Bram werd op zijn zeventiende leerling-machinist bij Staatsspoor. In 1877 trouwde Lansen en kwam hij in dienst van machinefabriek De Schelde in Vlissingen.

Al eerder had hij kennis gemaakt met de socialistische beweging in België. Hij zette zich af tegen het geloof, sloot zich aan bij de vrijmetselaars en begon met het schrijven van gedichten en artikelen in progressieve Belgische bladen. In 1879 richtte hij in Vlissingen een socialistenvereniging op (de derde in Nederland), die

veel leden telde. Lansen was verder betrokken bij het tot stand komen van een overkoepelende socialistische organisatie en publiceerde nu ook in *Recht voor Allen*, het blad van Domela Nieuwenhuis. Hij kreeg ontslag bij De Schelde, maar bleef tot 1882 in Vlissingen, waar hij een coöperatief winkeltje dreef. In dat jaar begon een zwervend bestaan als machinist: werkzaam bij de aanleg van infrastructurele werken, een trammaatschappij, een fabriek, of varend op een schip. Steeds weer werd hij vanwege zijn socialistische beginselen ontslagen en volgde een nieuwe verhuizing. Het bestaan van een machinist betekende vaak tijdelijke uithuizigheid of een verblijf met het gezin in een keet. Omdat Altena de context waarin Lansen werkte, steeds uitgebreid beschreef, krijgt men een goed beeld van het werk van machinisten tussen 1870 en 1925.

Wat dit boek verder waardevol maakt, is dat Altena de ontwikkeling van Lansen – als socialist, vrijmetselaar en vrijdenker – volgt, inclusief de context waarbinnen Lansen actief was. De auteur zet deze neer als een regionale socialistische voorman. ‘Hij had een levendige geest, was uitgerust met een mooi taalgevoel en trad soms op met brillen’, aldus Altena. Lansens opvattingen hadden eerder een emotionele en morele dan een politieke inhoud. Hij stond voor een samenleving, waarin alleen gemeenschappelijk bezit bestond. Het socialisme moest mensen opvoeden tot ‘vrije en zelfstandige denkers’, die voor hun mening uitkwamen ongeacht tegenwerking. Na 1900 was Lansen eerder een aanhanger van de vroege dan van de anarchistische Domela. Altena noemt Lansen dan als een ‘religieus atheïst’, voor wie godsdienst niet hetzelfde was als kerkleer en gevoelens van solidariteit religie waren. Tot op hoge leeftijd bleef Lansen binnen de vrijdenkersbeweging zijn beginselen in woord en geschrift verkondigen.

Altena weet veel te vertellen over het gezinsleven. De familiekring was belangrijk in het socialistische milieu. Lansens zwager Piet van der Meulen was bij de opvoeding van de kinderen uit het tweede huwelijk belangrijk. Van der Meulen was een fervent geheelonthouder, en sinds 1898 landelijk voorzitter van de blauwe NV. Over hem komen we ook veel te weten. Tragisch is dat bij de eerdere drankbestrijder Lansen rond 1903 sprake is van drankproblemen. Zelf ontkende hij die, maar volgens zijn nabestaanden kon hij de fles niet laten staan.

In een toegift ‘de dichter spreekt’ behandelt Altena de gedichten van Lansen. Ze hebben een sterk autobiografisch karakter en verschaffen informatie over zijn geestelijke ontwikkeling en zijn leven. Wat mij betreft voegt de analyse van de rijmschema’s en de telling van thema’s echter weinig aan het boek toe.

Altena weet zijn verhaal ondanks de overdaad aan gegevens goed lopend te houden. De gepresenteerde informatie, inclusief een gedetailleerd notenapparaat, doet soms wat overdadig aan, maar levert ook leuke details op. Zo weten we nu dat Lansens tweede vrouw een nicht was van de befaamde Mata Hari. Boeiend is Lansens uitstapje naar Culebra, waar hij in de jaren tachtig werkte bij de aanleg

van het Panamakanaal. Hij leerde daar dat er ook immorele arbeiders waren. Ik heb de auteur nauwelijks op fouten kunnen betrappen. Maar als dat het geval was, betreft het details. Foeke Kamstra, voorman van de Sneker socialisten, waartoe Lansens korte tijd behoorde, was in 1891 nog geen beddenfabrikant maar werkzaam op een tabaksfabriek (p. 147).

Al met al levert dit boek een leesbare en belangrijke bijdrage aan het genre arbeidersbiografie. Al zijn mensen als Lansens geen 'gewone' arbeiders, wij komen zo meer te weten over wat arbeiders dachten en deden, en over hun (gezins)leven.

Johan Frieswijk
Fryske Akademy

Henk van Mierlo, *Tabakswerkers, landbouwers en patroons. Ondernemersmacht en arbeiderskracht in een industrialiserende gemeenschap. Valkenswaard, 1850-1920* (Hilversum: Stichting Zuidelijk Historisch Contact & Uitgeverij Verloren, 2014), 544 p., ISBN 978-90-8704-481-7

Het proefschrift van Henk van Mierlo is een imposant werkstuk waarin hij minutieus de vorming onderzoekt van een industriële gemeenschap in Valkenswaard, een dorp in Noord-Brabant, tussen ca. 1850 en 1920. Hij bewijst met deze studie dat een doorgedreven analyse van de 'klassieke' bronnen voor de sociale en economische geschiedenis (hij steunt vooral op bevolkingsregisters, burgerlijke stand, belastingslijsten, kadaster en notariaat) nog steeds verrassende en vooral mooie onderzoeksresultaten kan opleveren.

Om na te gaan hoe de vorming van een industriële gemeenschap zich voltrok en wat de bredere maatschappelijke gevolgen daarvan waren, formuleert Van Mierlo een model met vier lagen die hij achtereenvolgens analyseert: de economische structuur, de sociale structuur, macht en elite en de gedragspatronen van de bevolking. Daarbij is het uitdrukkelijk de bedoeling ook uit te zoeken hoe die niveaus op elkaar inwerken. De auteur beschrijft hoe Valkenswaard van een aanvankelijk klein dorp, waarin de meerderheid van de bevolking zelfstandig werkte en hoofdzakelijk in de landbouw actief was, evolueerde naar een groot dorp waarin de meeste mensen als loonarbeiders in de tabaksnijverheid aan de kost kwamen. Die ene sector werd snel dominant en binnen die sector waren het slechts enkele grote ondernemers die de belangrijkste werkgevers van het dorp werden. Zij konden daardoor bogen op een aanzienlijke economische macht, die zich evenwel niet naar evenredigheid vertaalde in politieke macht. Niettemin nam de ongelijkheid binnen Valkenswaard toe.

Vele Valkenswaardse gezinnen werden hierdoor geheel of gedeeltelijk,

rechtstreeks of indirect, afhankelijk van die tabaksondernemers om rond te komen. Een belangrijke conclusie van de auteur is dat die groep tabakswerkers 'van onderuit' werd opgebouwd. Het was aanvankelijk vooral de jeugd die hiermee binnen hun (arbeiders- of landbouwers-) gezin voor een aanvullend inkomen zorgde. Wanneer die jeugd volwassen werd, bleven velen actief in dezelfde branche en nam gaandeweg ook het aantal gezinshoofden actief in de tabaksnijverheid toe. Dat verklaart volgens Van Mierlo waarom collectieve acties pas laat uit de grond gestampt werden.

Vele kinderen van landbouwersgezinnen hielpen hun ouders rondkomen met hun werk in de tabaksnijverheid, maar omdat ze vasthielden aan die sector, namen ze zelden het boerenbedrijf van hun ouders over. Dat creëerde een vacuüm dat ingevuld werd door landbouwers uit de omliggende gemeenten. Van Mierlo stelde immers vast dat steeds meer landbouwers in Valkenswaard van buiten de gemeente afkomstig waren. Die aankomende landbouwers konden gemakkelijk een bedrijf in Valkenswaard opstarten, niet alleen omdat landbouwgrond beschikbaar werd gemaakt door kinderen actief in de tabaksnijverheid die het bedrijf van hun ouders niet overnamen, maar ook omdat minder land volstond om rond te komen. Ook de aankomende landbouwers konden immers hun kinderen in de tabak laten werken en voor een extra inkomen zorgen, waarna die kinderen op hun beurt het bedrijf van hun ouders zelden overnamen. Dat verklaart volgens de auteur ook waarom, na een daling bij het begin van de Agrarische Depressie, het aantal landbouwbedrijven in Valkenswaard opnieuw steeg. Het vormingsproces van een industriële gemeenschap in Valkenswaard werd dus bepaald door het wisselen van generaties. Boeiend is ook het uiteenlopende effect dat die kinderarbeid had op de inkomensongelijkheid binnen specifieke beroepsgroepen. De mogelijkheid om kinderen elders in te zetten verminderde binnen landbouwersgezinnen de inkomensongelijkheid tussen gezinnen met veel en weinig land, terwijl dit binnen sigarenmakersgezinnen de inkomensongelijkheid vergrootte tussen gezinnen met en zonder meewerkende kinderen.

Van Mierlo plaatst de ontwikkeling van de tabaksnijverheid in het verlengde van de valkerij die in Valkenswaard eeuwenlang van belang is geweest. Hij legt wat te sterk de nadruk op de specifieke mentaliteit die de valkerij zijn beoefenaars, naast kapitaal, ook zou bezorgd hebben. Zo zou de valkerij een groep mensen voortgebracht hebben die vertrouwd waren met winstmaximalisatie, en die streefden naar rijkdom, macht en status: een heel andere mentaliteit dan de risicomijdende, op subsistentie en status-quo gerichte mentaliteit die volgens hem bij de boeren overheerste. De auteur gaat uit van een erg stereotypische voorstelling van de boeren, zonder die effectief te onderzoeken. Dat nauwelijks boeren investeerden in de tabaksnijverheid komt wellicht in de eerste plaats door hun beperkte financiën, netwerk en kennis (wat niet hetzelfde is als mentaliteit) en dan is het

ijdel speculeren over de vraag of ze wel hadden willen investeren indien ze de middelen hadden. Ook van die ondernemende mentaliteit van de tabaksfabrikanten moeten we ons niet teveel voorstellen: dat zoveel ondernemers, na het eerste succesvolle voorbeeld, op dezelfde trein stappen (tabak) getuigt niet meteen van veel zin voor risico of innovatie. Van Mierlo wijst er terecht op dat ook de ondernemers een product zijn van de lokale geschiedenis en omgeving (de ondernemer als *resource allocator* en *allocated resource* tegelijk), maar had die redenering ook op de boeren kunnen toepassen.

Los daarvan is dit een erg waardevolle studie. Van Mierlo heeft hiervoor een massa gegevens verzameld, verwerkt en in hun context geplaatst. Die verwerkte hij tot een boek dat een unieke inkijk geeft op het leven op het platteland doorheen de negentiende en vroege twintigste eeuw en dat een belangrijke bijdrage vormt tot het onderzoek over deze fundamentele transformatieperiode.

Wouter Ronsijn
Universiteit Gent

Hugo de Groot, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog. De Opstand, 1559-1588* vertaling en nawoord Jan Waszink (Nijmegen: Vantilt, 2014), 296 p., ISBN 978-94-6004-1563

Hugo de Groot staat niet voornamelijk bekend om zijn werk als historicus van de Nederlandse Opstand. We kennen hem vooral als auteur van *Mare Liberum* (1609) en *De antiquitate reipublicae Batavae* (1610), waarin hij de belangen van Holland en de Republiek tegenover buitenlandse prinsen verdedigde. Toch heeft hij daarnaast een grote geschiedenis van de Opstand op zijn naam staan: de *Annales et Historiae de rebus Belgicis*. Jan Waszink heeft het eerste deel van dit werk, de *Annales*, die de periode 1559-1588 bestrijken, in modern Nederlands vertaald met behoud van de door Tacitus geïnspireerde schrijfstijl. Waszink heeft de tekst ook voorzien van een uitgebreid verklarend nawoord.

De Groot schreef zijn *Annales et Historiae* tussen 1601 en 1612, in opdracht van de Staten van Holland. Maar pas in 1657 werd het boek gepubliceerd. En het duurde tot 1681 voordat er een Nederlandse vertaling op de markt kwam. De vertraging valt volgens Waszink te wijten aan De Groots kritische voorstelling van de vroege opstandelingen, en de manier waarop hij *raison d'état* als beweegreden in plaats van religieuze motieven centraal stelde in zijn verklaring voor de rebellie. Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) twistten remonstranten met contraremonstranten, en voorstanders van vrede met Spanje streden met antivredespropagandisten. Deze groepen eigenden zich in hun onderlinge conflicten een

triomfalistisch beeld van de Opstand toe om hun politieke argumenten te ondersteunen. In deze politieke context bleek De Groots relatief zwartgallige interpretatie problematisch en retorisch weinig interessant.

Overigens is het feit dat De Groot zich niet voornamelijk richtte op religie niet zo bijzonder voor de tijd waarin hij zijn geschiedwerk schreef. In de jaren 1610 publiceerden de Calvinistische ballingen Willem Baudartius en Johannes Gysius (beiden gevlucht uit de Zuidelijke Nederlanden) immers hun populaire Nederlandstalige geschiedenissen van de Opstand, waarin ze ook verbazingwekkend weinig aandacht besteedden aan de religieuze motieven van de rebellen. Hun doel was om de religieus verdeelde Nederlanders, geïdeologiseerd als solidaire vrijheidsstrijders, ervan te overtuigen geen vrede te sluiten met de Spaanse koning. Het verschil met De Groot is dat zijn *Annales* een veel cynischer beeld geven van de motieven van de rebellen.

Waarom is een vertaling van de *Annales* nodig? We hebben, zoals Waszink zelf ook erkent, immers al de vertaling van Joan Goris uit 1681. Die is misschien voor moderne lezers wat moeilijk te begrijpen, maar voor historici en literatuurwetenschappers van de vroegmoderne tijd is dat geen probleem – en die vormen toch Waszinks doelgroep. Waszinks bijdrage is dat zijn vertaling in tegenstelling tot die van Goris recht doet aan de op Tacitus leunende schrijfstijl. Die stijl wordt o.a. gekenmerkt door bondigheid, scherpe contrasten, en een afwijkende woordkeuze, en reflecteert daarmee De Groots cynische blik op de Opstand.

Het zou mooi zijn geweest als Waszink in zijn nawoord wat duidelijker het verband had gelegd tussen het Tacitisme in de schrijfstijl van de Groot en de inhoud van de *Annales*. Wat onderscheidt Waszinks vertaling nu precies van die van Goris uit 1681? Als Waszink in de toekomst ook een vertaling van het tweede deel, de *Historiae*, publiceert dan zouden concretere vertaalvoorbeelden overtuigender kunnen aantonen dat vorm en inhoud in De Groots geschiedschrijving onlosmakelijk aan elkaar zijn verbonden.

Desondanks is dit een knappe prestatie. Waszink heeft met *Kroniek van de Nederlandse Oorlog* toekomstige generaties Opstandshistorici voorzien van een getrouwe en toegankelijke vertaling van de *Annales* van Hugo de Groot. De Groots koele, cynische en bijna machiavellistische blik op de Opstand biedt een mooi tegenwicht aan het dominante zeventiende-eeuwse geschiedverhaal over goede Nederlanders die gezamenlijk vochten tegen bloeddorstige Spanjaarden.

Jasper van der Steen
Universiteit Leiden

Peter Scholliers, *Geschiedenis van de ongelijkheid* (Berchem: EPO, 2014), 216 p., ISBN 978-94-91297-4

How individuals maintain or enhance their position in society in times of social and economic change is a topic of interest to historians, economists and social scientists alike. There is a vast body of literature dedicated to a variety of issues connected with this overarching theme. Scholliers's *Geschiedenis van de ongelijkheid* [*History of Inequality*] is a useful addition to this. The author examines how different dimensions of inequality have been measured over time, and what conclusions were reached by those scholars researching these inequalities within and among countries over the past 200 years. The book's main argument is that inequality is a multidimensional phenomenon that should be studied in a variety of ways. Rather than one measure being superior to another, these measures present alternative approaches and will inevitably lead to different conclusions.

As the title indicates, Scholliers takes a fairly broad perspective. Nevertheless, the scope of the discussion is clearly set. Scholliers examines the development of socio-economic inequalities by tracing the debate on theoretical and methodological approaches of a subjective choice of 30 authors in the field of history, economics and social sciences. Based on the reasons underlying and the inspiration for their research and on the important stages in their academic career, the author aims to trace the historical development of the discourse on inequality and the picture that historians create from the past (p. 15). The well-known Kuznets curve, according to which in phases of economic growth income inequality first increases and then decreases, provides the underlying theoretical framework. The geographical focus is on Europe, and industrializing England forms the classical point of departure from which first a broader European and then a global perspective are taken. The book covers the period from c. 1789 to the present. While excursions are made into earlier periods and research on developments in the second half of the twentieth century is reviewed, much of Scholliers's discussion focuses on the development of social inequalities during the Industrial Revolution.

Real wages have been the dominant measure of inequality, and therefore this indicator of the standard of living in industrializing England forms the starting point of Scholliers's discussion. The driving question is whether the English working class benefitted from the Industrial Revolution. The widely accepted conclusion is that, since the end of the eighteenth century, periods of varying economic growth saw winners and losers, with quite pronounced differences between sectors and regions, and between men and women. This conclusion is the avenue taken to broaden the perspective. Would the question of winners and losers during periods of major economic transformation be answered differently if other measures of inequality were to be considered? In the following chapters Scholliers

discusses a range of alternative measures of inequality, including health outcomes, life expectancy, nutrition and literacy. His discussion of the methodological approaches is remarkably detailed, with the author taking the time to explain their relative advantages and disadvantages. While the wealth of detail can sometimes be overwhelming, the lucid writing makes it easily accessible.

One merit of this book is the range of substantive and methodological issues Scholliers addresses, ranging from the Kuznets curve to Sen's capability approach, and from the classic study of real wages to an assessment of nutrition. Yet this broad approach, covering a long period of time, across different social groups and within and across countries, somewhat hampers a systematical comparison of the alternative measures. The preceding discussion hints at support for the view that different measures tell different stories concerning inequality. A systematic evaluation of whether, and why, these different perspectives lead to different conclusions regarding the evolution of inequality would have been highly interesting. The book's very brief conclusion therefore leaves the reader somewhat unsatisfied. It would, for example, have been fascinating to provide a more comprehensive evaluation of the Kuznets curve based on research using the alternative indicators. Having said that, Scholliers does, throughout this book, touch upon the implications of the findings presented and develops ideas on the possibilities offered by a comparative approach. One example is the challenge in understanding the relationship between the stagnation of real wages and the increase in life expectancy (p. 189).

This ambitious contribution sets out not only to cover a vast field of research but also to reflect on the role of the researcher in the evolution of the discussion. Overall, the rather clever idea of connecting the motives and backgrounds of 30 central authors in different fields in order to trace the academic debate loosens up the discussion. The nexus, however, between the (sometimes very brief) biographical sketches of the 30 main authors and their substantial contributions remains vague. Admittedly, a more substantial assessment of the role of the researcher in creating a historiography of inequality would probably have overloaded this volume.

Scholliers has done readers a service in tracing the debate on inequalities over a long period. He has produced a well-written work of reference that, hopefully, will provoke scholars interested in social inequality to think further about the potential that comparative long-term approaches to the study of the evolution of inequality over past centuries have to offer.

Wiebke Schulz
Bielefeld University

Manon van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam: Prometheus - Bert Bakker, 2014), 275 p., ISBN 978-90-351-4042-4

Onder impuls van de Werkgroep Strafrechtsgeschiedenis groeide de criminaliteitsgeschiedenis in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw uit tot een populair onderzoeksthema in Nederland. Getuigen daarvan zijn de uitstekende en baanbrekende studies van onder andere Pieters Spierenburg, Sjoerd Faber, Lotte van de Pol en Florike Egmond. De laatste jaren is er echter veel minder te doen over dit onderwerp en daar wil Manon van der Heijden iets aan veranderen. Als aanloop voor haar VICI-onderzoeksproject *Crime and Gender 1600-1900: A Comparative Perspective* schreef ze een boek waarin ze een stand van zaken geeft over het onderzoek naar vroegmoderne misdaad in de Republiek vanuit het standpunt van de vrouwengeschiedenis.

Daarmee is meteen een eerste vaststelling over dit boek gemaakt: Van der Heijden plaatst niet de genderverhoudingen centraal, maar kijkt eerder naar het aandeel van vrouwen in het misdaadpatroon in de Republiek. Centraal staat de vraag waarom er tijdens de vroegmoderne periode zoveel meer vrouwen werden vervolgd dan vandaag. De auteur meent dat dit kan worden verklaard door de hoge urbanisatiegraad in de Republiek, de vele migranten en de hoge arbeidsparticipatie van vrouwen. Twee van deze verklaringen werden al in 1987 door Lotte van de Pol genoemd in een artikel in het *Tijdschrift voor Criminologie*, maar door te verwijzen naar de hoge arbeidsparticipatie zoekt Manon van der Heijden ook nieuwe verklaringen in de recente historiografie.

Na een inleidend hoofdstuk over het politionele en gerechtelijke apparaat in het vroegmoderne Holland volgen verschillende hoofdstukken waarin Van der Heijden telkens bepaalde misdaadtypes beschrijft. Zo komen achtereenvolgens kindermoord, diefstal, geweld, zedendelicten en misdaden tegen het gezag aan de orde. In elk onderdeel geeft de auteur telkens weer een genuanceerd overzicht van de kennis over vrouwencriminaliteit in de Republiek. Zo wijst ze op de rol van de Nadere Reformatie als verklaring voor het stijgend aantal vervolgingen van kindermoord na 1650 omdat onwettige kinderen hierdoor steeds minder werden geaccepteerd. Vrouwen namen daarom hun toevlucht tot het ombrengen van hun kinderen om zo schande en armoede te vermijden. De economische terugval van de tweede helft van de zeventiende eeuw versterkte deze ontwikkeling en zorgde ervoor dat vrouwen ook bij andere delicten naar oplossingen zochten voor hun precaire economische situatie.

Doorheen het boek maakt Manon van der Heijden de lezer duidelijk dat vrouwen in de vroegmoderne periode veel zichtbaarder waren in de publieke ruimte dan soms wordt aangenomen. Zo wijst ze erop dat vrouwen heel vaak betrokken waren bij kleinere vechtpartijen als gevolg van hun prominente rol in het buurtle-

ven. Ook bij rellen waren vrouwen vaak actief betrokken als gevolg van hun uitgebreide sociale netwerken. Steeds gaat Van der Heijden uit van de grote agency van vrouwen als gevolg van de unieke sociaaleconomische omstandigheden in de Republiek. De Republiek telde inderdaad veel alleenstaande vrouwen doordat veel zeelieden langdurig afwezig waren waardoor de achterblijvende vrouwen er vaak voor jaren alleen voorstonden of achterbleven als weduwen. Vele vrouwen ondergingen hun lot echter niet lijdzaam, maar namen hun toevlucht tot geweld om hun positie in de buurt te verdedigden of zochten in diefstal extra inkomen. Altijd blijft de auteur echter nuanceren, zo wijst ze er bijvoorbeeld op dat vrouwen eerder uit nood dan uit armoede stalen. Dat leidt ze af uit het feit dat dievegges geen voedselwaren viseerden, maar vaak uit waren op modegevoelige producten. De economische crisis speelde hier zeker ook een rol, maar honger was zelden de directe aanleiding tot diefstal. Alleen in het hoofdstuk over zedendelicten is de argumentatie minder overtuigend dat de unieke situatie van vrouwen in de Republiek ook verantwoordelijk was voor de toenemende vervolging van overspel. Een vergelijking met de Zuidelijke Nederlanden zou immers leren dat onder invloed van de religieuze veranderingen ook daar de verstrenging van de seksuele moraal leidde tot een groeiende aandacht van het gerecht voor zedendelicten.

In het afsluitende hoofdstuk legt Manon van der Heijden uit waarom slachtoffers van incest vaak zwaar werden bestraft in het vroegmoderne Holland. Dat had te maken met een gerecht dat de ernst van het gedrag zelf veel zwaarder liet doorwegen dan de positie van dader en slachtoffer. Uiteraard speelden eer en status een grote rol in de vroegmoderne periode maar de zwaarte van de misdaad woog zwaarder door dan de gevolgen voor het slachtoffer. Dit hoofdstuk toont aan dat ook een kwalitatieve, cultureel geïnspireerde studie van vrouwencriminaliteit zeker de moeite loont en de kennis over de vroegmoderne periode fundamenteel kan verbreden. Hopelijk kan deze uitstekende synthese van Manon van der Heijden andere historici aanzetten hier een bijdrage aan te leveren.

Maarten F. Van Dijk

Erasmus Universiteit Rotterdam

Jacques R. Pauwels, *De Grootte Klassenoorlog 1914-1918* (Berchem: EPO, 2014), 670 p., ISBN 978-94-91297-69-4

In nu al weer het tweede herdenkingsjaar van de honderd jaar geleden gestarte Eerste Wereldoorlog houdt de stroom publicaties hierover niet op. Militair, politiek, maar ook cultureel getoonzette historische boeken vormen de hoofdmoot.

Vanzelfsprekend handelen veel nieuwe studies opnieuw over de schuldvraag, met andere woorden welk land was verantwoordelijk voor het uitbreken van deze Grote Oorlog en had deze voorkomen kunnen worden? Het boek *De Grote Klassenoorlog 1914-1918* van de Belgische historicus Jacques R. Pauwels neemt hierin een aparte positie in. Hij behandelt in deze kloeke uitgave vooral de sociale tegenstellingen in de betrokken landen zelf. Dit conflict ging dan ook zeker niet over democratie. In het Europa van 1914 bestond bijna nergens algemeen stemrecht. Overal heerste een kleine elite van grootgrondbezittende adel en industriële burgerij. Die eerste klasse monopoliseerde de politieke, de tweede de economische macht. Maar beide hadden angst voor 'de volksmassa's' en het spook van de revolutie dat hen overal volgde.

De analyse van Jacques Pauwels, die zich daarbij baseert op zowel oude als nieuwe bronnen uit verschillende taalgebieden, is nogal afwijkend van de hoofdstroom van publicaties over de Eerste Wereldoorlog. Sterk beïnvloed door de historicus Eric Hobsbawm noemt hij het eerste deel van zijn boek 'de lange 19de eeuw (1789-1914): moeder van de grote oorlog'. Om een omverwerping van de heersende orde door burgerlijke revoluties en opkomende arbeidersbeweging en socialisme te vermijden of terug te draaien, kwamen adel en burgerij terecht bij 'De Grote Klassenoorlog' (deel 2). Oorlog moest in de ogen van de 'contrarevolutionaire symbiose van adel en burgerij' de revolutie en de democratisering tegenhouden. Oorlog kon ook de economische problemen oplossen die het gevolg waren van de onderlinge concurrentie tussen de grootmachten, die altijd op zoek waren naar territoriale uitbreiding voor het verwerven van afzetmarkten, bronnen van grondstoffen en goedkope arbeidskrachten. Inderdaad een nogal scherpe politieke visie, die veel oog heeft voor de achterliggende belangen: wie heeft baat bij wat?

Gelardeerd met gedichten, liedjes en andere culturele uitingen neemt Pauwels de lezer mee langs de bekende slagvelden, waarbij hij vooral aandacht besteedt aan de sociale aspecten van de strijd zowel aan het front als thuis in de steden en dorpen en de fabrieken en de agrarische sector. Veel aandacht in het boek voor de nationalistische propaganda, het moreel van de troepen en bovenal voor het al spoedig optredende gebrek aan enthousiasme voor de oorlog en de daaruit voortvloeiende pogingen van sabotage, muiterijen en verbroedering. Ook in het achterland neemt het aantal stakingen in bijvoorbeeld de wapenindustrie toe.

De 'oplossing' in de vorm van deelname aan de oorlog draaide dan ook anders uit dan de elite had verwacht. In Rusland werd de bestaande orde omvergeworpen door middel van een revolutie. In West-Europa probeerde het establishment eerst nog militair te interveniëren in de jonge Sovjetstaat, maar dat mislukte. Men zag dat hervormingen ten voordele van de gewone bevolking onvermijdelijk waren op

straffe van verlies van alles. In de rest van de wereld staken antikoloniale bewegingen de kop op.

In het derde deel van zijn boek getiteld 'De lange schaduw van de Grote Oorlog' behandelt Pauwels de voortdurende droom van de elite van een terugkeer naar de 'goede oude tijd'. Dat ontaardde vanaf de jaren twintig in de nachtmerrie van het fascisme en een nieuwe Grote Oorlog (1939-1945). Net als in de Eerste Wereldoorlog woedt tijdens de Tweede Wereldoorlog een 'verticale strijd' tussen landen en een 'horizontale strijd' tussen sociale klassen. De militaire triomf van de Sovjet- Unie over het contrarevolutionaire fascisme dwong het establishment om concessies doen, die uiteindelijk zouden resulteren in de Westerse verzorgingsstaat. In Pauwels visie vormt de val van de Muur in 1989 wederom een gebeurtenis die past in deze klassenstrijd om de verzorgingsstaat weer terug te doen keren naar de neoliberale nachtwakersstaat. Het bestaan van een alternatief systeem in de vorm van het Oost-Europese communisme was tot dan toe een factor waar het establishment in het Westen rekening mee diende te houden. Niet zozeer in de vorm van de militaire kracht, maar vooral als referentiepunt van links en de arbeidersbeweging.

Als annex is in het boek opgenomen 'De Flamenpolitik: instrument van het Duitse imperialisme' geschreven door Bruno Yammine. Hij gaat hier in op de wortels van de Vlaamse beweging en op de collaboratie met de Duitse bezetter, waarbij hij de Nederlandse betrokkenheid niet onvermeld laat. En ook dit wierp net als de Grote Klassenoorlog zijn schaduw vooruit in de vorm van het hedendaagse 'anti-Belgische Vlaams nationalisme' waarvan de 'fascistoïde vleugel enkel nog rest om België te splitsen'. Inderdaad biedt dit boek, naar de tekst op de achterflap, voor velen een visie op 'De Grote Oorlog zoals u hem nog nooit bekeken had'.

Ron Blom

Stadsarchief Amsterdam

Katherine B. Aaslestad and Johan Joor (eds.), *Revisiting Napoleon's Continental System. Local, Regional and European experiences* (Houdmills, New York: Palgrave Macmillan, 2015), 290 p., ISBN 978-1-137-34556-1

Begin dit jaar is er aan de reeks *War, Culture and Society, 1750-1850* van Palgrave Macmillan opnieuw een waardevolle publicatie toegevoegd. Na verschillende studies over onder andere de beleving van gewone soldaten en burgers tijdens de revolutionaire en Napoleontische oorlogen, is het nu de beurt aan het Continen-

taal Stelsel. Onder het Continentaal Stelsel wordt het geheel van wetten en regels verstaan waarmee Napoleon het Europese vasteland wilde afsluiten voor Britse kooplieden en Britse handelswaar, in een poging zijn aartsvijand op de knieën te krijgen. Dat hier heel wat bij kwam kijken blijkt uit deze bundel. In vijftien artikelen (plus een inleiding) komen de meest uiteenlopende aspecten van Napoleons stelsel aan bod: de sterke en zwakke kanten, de economische en politieke gevolgen van de maatregelen, de smokkelhandel en de worsteling van lokale kooplieden.

De kracht van de bundel zit hem echter niet alleen in deze brede benadering, maar vooral in de geografische reikwijdte die de samenstellers hebben weten te bereiken. Auteurs uit vrijwel alle delen van (Napoleontisch) Europa laten zien wat het Continentaal Stelsel voor hun land, streek of stad betekende en dat de door Napoleon afgekondigde maatregelen lang niet overal hetzelfde effect hadden. Lezing van al deze bijdragen maakt duidelijk dat het Continentaal Stelsel zeker niet tot een economische oorlog tussen Frankrijk en Groot-Brittannië kan worden gereduceerd, zoals in het verleden vaak gebeurde.

Revisiting Napoleon's Continental System bestaat uit vier delen. In het eerste deel komt de historiografie aan bod, met artikelen over de veranderende visie op de gevolgen van Napoleons politiek-economische beleid voor de binnenlandse industrie en de kijk op het Continentaal Stelsel in de Franse en Russische geschiedschrijving. Het artikel van Pierrick Pourchasse over de Britse blokkade van de Franse kust in 1792-1795 lijkt hier qua onderwerp en periodisering wat misplaatst, maar laat wel zien dat de decreten van Berlijn en Milaan (resp. nov. 1806 en dec. 1807) niet uit de lucht kwamen vallen. Al lang voor 1806 was er sprake van een vorm van economische oorlogvoering.

Deel twee draait om de regionale gevolgen van het Continentaal Stelsel. De drie artikelen van dit deel behoren tot de interessantste van de bundel, omdat ze nieuwe inzichten brengen en daarmee oproepen tot debat. Silvia Marzagalli durft in haar bijdrage de stelling aan dat het Continentaal Stelsel uiteindelijk de richting en de snelheid van de uitbreiding van het Franse Keizerrijk bepaalde; Alexander Grab komt in zijn studie naar de gevolgen van het Stelsel in Italië tot de conclusie dat Napoleons beleid, hoewel desastreus voor de handel, ook positieve gevolgen had, met name voor de landbouw; terwijl Robert Mark Spaulding met een stortvloed aan cijfermateriaal aantoont dat ook de handel op de Rijn niet enkel negatief werd beïnvloed door het Continentaal Stelsel, maar dat er sprake was van belangrijke verschuivingen in de handelsstromen.

Dit laatste thema komt veel uitgebreider aan bod in het derde deel van de bundel, waarin de kooplieden, handelaren en smokkelaars centraal staan. Als gevolg van de strenge regels uit Parijs moesten zij steeds weer nieuwe manieren vinden om het hoofd boven water te houden. Fraude met scheepspapieren, smokkelhandel en omkoping van douaneautoriteiten waren schering en inslag. Hande-

laren zagen zich gedwongen hun handelsroutes steeds aan te passen, want zonder flexibiliteit gingen ze onherroepelijk failliet. De grote handelshuizen wisten alleen te overleven door terug te vallen op hun uitgebreide internationale handelsnetwerken, zoals we lezen in de bijdrage van Margrit Schulte Beerbühl over de Rothschilds.

Wat dit alles uiteindelijk betekende voor de havensteden van Europa wordt behandeld in het vierde en laatste deel. Deelstudies naar de handel in Bordeaux/Nantes, Antwerpen, Riga en Amsterdam vertellen het bekende verhaal van economische achteruitgang, waarbij ook wordt ingegaan op de gevolgen van deze achteruitgang voor de langere termijn. In sommige gevallen zouden de veranderingen die volgden op de invoering van het Continentaal Stelsel tot ver in de negentiende eeuw het economische beeld blijven bepalen.

De artikelen van *Revisiting Napoleon's Continental System* zijn van hoog niveau. De diepgang en oorspronkelijkheid van de bijdragen varieert weliswaar, maar dit is in de eerste plaats het gevolg van het feit dat onderzoek naar het Continentaal Stelsel in sommige landen verder is gevorderd dan in andere. Belangrijk minpunt is dat er door de opzet van de bundel vrij veel wordt herhaald. Zaken als het Decreet van Berlijn en de manier waarop handelaren fraudeerden, komen in vrijwel alle artikelen terug. Aan de praktische werking van het keizerlijke handhavingsapparaat met douaniers en gendarmes wordt daarentegen nauwelijks aandacht besteed.

Deze kleine kritische noten nemen niet weg dat *Revisiting Napoleon's Continental System* op heldere en overtuigende wijze de laatste stand van zaken in het vakgebied weergeeft, terwijl het tegelijkertijd nieuwe onderzoeksthema's benoemt en discussies oproept. Dit maakt de bundel voor zowel de geïnteresseerde leek als de specialist een waardevolle aanvulling.

Christiaan van der Spek
Nederlands Instituut voor Militaire Historie

Rochelle Rowe, *Imagining Caribbean Womanhood. Race, Nation and Beauty Competitions, 1929-70* (Manchester and New York: Manchester University Press, 2013), 199 p., ISBN 978-0-7190-8867-4

Creolization and hybridity are among the most enduring tropes in the academic treatment of Caribbean cultural politics. In *Imagining Caribbean Womanhood. Race, Nation and Beauty Competitions, 1929-70*, Rochelle Rowe engages these concepts, using the history of West Indian beauty competitions as a frame through

which the body and citizenship were constructed and debated in the period preceding and immediately following independence from Britain. Rowe highlights the value and mobilization of hybridity as a literal interpretation of “harmonious racial and cultural blending in the Caribbean through performances of cultured, modern beauty” (p. 6). Rowe offers an important analysis of ideological changes over time, while the focus on beauty pageants aims to explore “the serviceability of the concept of hybridity within the different nationalist projects of the mid-twentieth century in Jamaica, Trinidad and Barbados, and how these projects were challenged, in the Caribbean and in London” (p. 6).

The monograph is organized into seven chapters. The introduction contextualizes beauty competitions within the history of creolization and hybridity, as well as the dynamics of race and ethnicity in the British West Indian colonies. Chapters 1, 2 and 3 historicize the emergence of beauty competitions in Jamaica, Trinidad and Barbados, respectively. The Jamaican case reveals that ideals of white elite femininity were upheld by the organizers and sponsors of the ‘Miss Jamaica’ competition – the white Creole elites who envisaged a nationalism that perpetuated British ideology while negating brown middle-class and black working-class nationalisms emerging amidst the labor rebellions and cultural awakenings of the period 1929-50. The Trinidadian case examines the tensions between the ‘Carnival Queen’ competition, established in 1946 under the patronage of white Creole elites, and the ‘Queen of the Bands’ competition, founded by the emergent middle-class nationalists of the People’s National Movement. As Rowe illustrates, the values of the white elite and the Afro-Creole middle-class often ran parallel to one another, both reflecting bourgeois ideologies. Rowe next presents the Barbadian ‘Carnival Queen’ competition, established in 1956. Unlike the Trinidadian competition after which it was modeled, the Barbados ‘Carnival Queen’ – organized by the brown middle-class Junior Chamber of Commerce – broadened the competition to include black contestants. Responses to black contestants, however, revealed “the deeply ingrained and racialised investment in the black (female) body as the locus of primal Africanness, prone to vulgarity” (p. 113).

In Chapters 4 and 5, Rowe documents shifts in ideologies of beauty and their implications for nationalism. She returns to Jamaica on the cusp of Independence, examining the impact of the ‘Ten Types’ beauty contest ‘in the construction of a multiracial modern Jamaican identity’ (p. 118). By fashioning ten ‘types’ of racial/ethnic competition categories, the organizers mobilized an ideology of racial egalitarianism in a nation that had ostensibly moved beyond racism. Rowe next considers the 1959 establishment of a London ‘Carnival Queen’ competition by Trinidadian communist activist Claudia Jones, who attempted to ‘challenge the “multilayered pigmentocracy” at the heart of Caribbean society, striking at the

inner workings of the racial system of British colonialism in the process' (p. 153) through ideologies of black femininity and solidarity.

In the brief afterword, Rowe offers a concise summary of her findings, and reflects on the 1970 'Miss World' crowning of a Grenadian, light-skinned, upper-middle class woman – the archetypical femininity reified by many Caribbean beauty competitions featured in her text.

Imagining Caribbean Womanhood is an outstanding contribution to studies of creolization and hybridity for its rigorous attention to these concepts as value-laden and embedded in performances of the body in West Indian popular culture and nationalisms. Rochelle Rowe presents a dynamic analysis of hybridity during the transition from colony to nation, as an increasingly influential Afro-Creole population challenged the symbols and institutions from which Euro-Creole elite authority was deployed. Rowe's detailed attention to the role of print media, commerce, labor and community organizations in (trans)national discourses on respectability and femininity enables a nuanced understanding of the temporality and ethnographic specificity of constructions of nationhood and citizenship.

While the creolized, hybrid body was central to Rowe's argument, more attention to unpacking categories of race and ethnicity would have enhanced the analysis. Skin color as a signifier of race figured prominently, yet there was minimal attention to other phenotypical markers. For example, how was Miss Satinwood ('A Jamaican Girl of Coffee-and Milk Complexion') differentiated from Miss Allspice ('A Jamaican Girl of Part Indian Parentage') in terms of phenotypical features? Analysis of the complexity of Caribbean ethno-racial stratification and nationalism would have benefitted from greater attention to the nuances and manipulations of racial and ethnic typologies.

I highly recommend *Imagining Caribbean Womanhood* to popular and academic audiences interested in the politics of beauty and decolonization movements. While the study focuses on Anglophone Caribbean nationhood, this text offers a template for feminist historical scholarship that can be applied to other geo-political contexts and eras as well.

Patricia van Leeuwaarde Moonsammy
Dickinson College, Carlisle PA

Matthias van Rossum, *Werkers van de wereld. Globalisering, arbeid en interculturele ontmoetingen tussen Aziatische en Europese zeelieden in dienst van de VOC, 1600-1800* (Hilversum: Verloren, 2014) 448 p., ISBN 978-90-8704-419-0. Tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Waar het onderzoeksveld van vroegmoderne maritieme geschiedenis zich voornamelijk richt op handel, transport en uitwisseling van goederen en ideeën, blijven fundamenteel onderliggende aspecten zoals arbeidsprocessen en productieverhoudingen al te vaak verborgen. In *Werkers van de Wereld* onthult Matthias van Rossum de maritieme arbeidsverhoudingen die de drijvende kracht vormden van de onderbelichte maar cruciale intra-Aziatische scheepvaart van de VOC tijdens de periode 1600-1800. Hij richt zich daarbij op maritiem Azië als multiculturele arbeidswereld, en onderzoekt door middel van een structurele analyse de arbeidsomstandigheden en onderlinge verhoudingen van zeelieden in dienst van de VOC. Deze zeelieden vormden een heterogene groep, bestaande uit Europeanen, Chinezen, Javanen en Indische 'moren', als ware 'werkers van de wereld'. Van Rossum schetst daarbij een levendig beeld van deze maritieme arbeidswereld via illustraties en het samenbrengen van vele fragmentarische 'levensgeschiedenissen'. Hij hanteert ook een kwantitatieve methode waarbij hij, aan de hand van administratieve bronnen zoals de *Generale Land- en Zeemonsterrollen* en de *Processtukken van de Raad van Justitie in Batavia*, gegevens verwerkt die hij uitgebreid illustreert met duidelijke tabellen en grafieken.

De titel van het boek werd ontleend aan Marcus Rediker's slothoofdstuk uit *Between the Devil and the Deep Blue Sea* (1987), en plaatst zich daarmee in het verlengde van dit werk, dat het zeemansleven als sociale arbeidsgeschiedenis weergeeft. Van Rossum toont niet enkel de wereld waaruit deze werkers afkomstig waren, maar vooral ook hoe de werkomgeving binnen de VOC de verhoudingen tussen bemanningsleden vormgaf. Hierdoor begeeft hij zich in de debatten rond mogelijke scheidslijnen binnen dergelijke verhoudingen. In het kielzog van historici zoals Rediker en Linebaugh werden zo reeds klassentegenstellingen binnen de vroegmoderne kapitalistische werkomgeving van zeevarenden benadrukt. Historici zoals Balachandran benadrukten dan weer raciale tegenstellingen en discriminatie.

Van Rossum's boek bevat een theoretisch 'interludium' dat zijn benadering van verschilvorming tracht te onderbouwen vanuit een combinatie van sociologische theorieën ontleend aan Tilly, Bourdieu en Goffmann. Hoewel Van Rossum vanuit zijn theoretische uitgangspunt dus ook naar verschillen zoekt binnen de onderlinge arbeidsverhoudingen, luidt zijn opmerkelijke conclusie dat er veeleer sprake is van gelijkenissen, voortkomend uit gelijkwaardige arbeidsomstandigheden binnen de VOC. Bijgevolg stelt hij vast dat er vrij gelijkwaardige arbeidsverhoudingen bestonden tussen Europese en Aziatische zeelieden. Zo kenden de lonen voor Europese en niet-Europese zeelieden weinig verschil. Ook werd de toegang tot de arbeidsmarkt

door specifieke recruiteringspatronen bepaald, die nauwelijks verschil tussen Europeanen en Aziaten laten zien). Als 'totale institutie' wendde de VOC controle- en disciplineringsstrategieën aan in het reguleren van werk en leven van haar personeel, en in het vestigen van een gezagsstructuur. Binnen deze werkomstandigheden ontstonden wel nieuwe gemeenschappen, zoals in het geval van Moorse zeelieden), wat een vorm van ethnocentrisme impliceert, maar wat volgens Van Rossum geen kwalitatief hiërarchisch verschil inhield. Samengevat toont hij aan dat de aard van het werk binnen de Compagnie voor een lotsverbondenheid zorgde. Die kon zich expliciet manifesteren via reacties op de gezagsstructuur aan boord van de schepen, bestaande uit vluchtstrategieën of escapisme, wat in sommige gevallen zelfs blij gaf van collectief bewustzijn en protest via mouterij of 'amok'.

Van Rossum concludeert in zijn onderzoek dat verschilvorming niet dezelfde impact of betekenis kende die het vanaf de negentiende eeuw zou krijgen. Dit brengt zijn werk in rechtstreekse tegenstelling tot auteurs als Balachandran, Barendse en Sutton, wiens beeld van Aziatische zeelieden in een raciaal inferieure of achtergestelde positie hij voor de achttiende eeuw als onjuist beschouwt, en als een latere negentiende-eeuwse constructie beoordeelt (p. 380-381).

In zijn benadering tot dit onderzoeksonderwerp zoekt Van Rossum ook aansluiting bij bestaande debatten rond globalisering. Zo refereert hij naar het hedendaagse debat over de *Great Divergence* binnen de globale geschiedenis, wat de vraag stelt naar de oorzaken van het ongelijke economisch groeitrajec van 'The West' en 'The Rest'. Toch valt te betwijfelen of de poging tot aansluiting bij dit debat een noodzakelijke meerwaarde vormt voor dit werk, dat in zijn analyse en resultaten op zichzelf relevant, waardevol en krachtig genoeg blijft. Ook verliest dit werk door zijn breedvoerigheid soms aan focus, mede doordat het aan vele subvragen en discussies raakt.

Van Rossum's boek vormt vooral een grote meerwaarde voor het onderzoeksdomein van de globale arbeidsgeschiedenis, doordat het een uitgebreid perspectief biedt op de sociale wereld waar de VOC-institutie in Azië deel van uitmaakte, waarbij het de structurele kenmerken van een multiculturele maritieme wereld onthult die tot op heden nog te vaak onvermoed bleef. Het werk opent ook vragen en perspectieven voor verder onderzoek: zo kunnen bredere interculturele vergelijkingen naar de arbeidsvoorwaarden aan boord van niet-Europese schepen, of dieper kwalitatief onderzoek naar de betekenis van interculturele communicatie worden uitgevoerd. *Werkers van de wereld* creëert bewustzijn over een vroegmoderne maritieme wereld van onderop, waardoor dergelijke vragen voortaan in een nieuw licht gesteld kunnen worden.

Wim de Winter
Universiteit Gent

Angélique Janssens, *Labouring Lives. Women, work and the demographic transition in the Netherlands, 1880-1960* (Bern: Peter Lang, 2014), 314 p., ISBN 978-3-0343-1571-5

Het is vreemd, zoals Janssens in haar inleiding opmerkt (p.6), dat in de enorme hoeveelheid literatuur over de demografische transitie de actieve rol van vrouwen in de afname van de vruchtbaarheid in Nederland tussen 1880 en 1960 tot nu toe grotendeels buiten beschouwing is gebleven. Niemand zal tegenspreken dat vrouwen cruciaal zijn voor de voortplanting. Maar in de context van de demografische transitie blijkt Janssens een pionier in het zien van vrouwen als *historical actors* in plaats van louter variabelen. De relevantie van haar onderzoek is hiermee direct vanaf de eerste bladzijde duidelijk en behoeft geen verder betoog.

De auteur begint het boek met een beschrijving van haar onderzoeksvragen, die ze vervaecht met een gedetailleerde evaluatie van de bestaande literatuur. De centrale vraag is welke historische omstandigheden hebben bijgedragen aan het bewust verminderen van de vruchtbaarheid door *stopping* (het stoppen van het krijgen van meer kinderen) en *spacing* (het langer wachten met het krijgen van een volgend kind). Algemeen wordt aangenomen dat de ervaring van een vrouw op de arbeidsmarkt voor haar huwelijk en het door haar genoten onderwijs, haar vruchtbaarheidsgedrag tijdens het huwelijk in sterke mate beïnvloedden. Maar welke vrouwen waren dan precies de koplopers van de Nederlandse vruchtbaarheidsafname?

De historiografie biedt op deze vraag verschillende antwoorden die vaak zijn gebaseerd op onbewezen hypothesen. Enerzijds wordt de groep van fabrieksarbeidsters aangedragen als de initiator van modernisering. Verondersteld wordt dat deze vrouwen een relatief hoog loon ontvingen, waardoor een huwelijk op jonge leeftijd werd vergemakkelijkt. Bovendien hadden zij meer kennis over contraceptie dankzij hun dagelijks contact met andere vrouwen (en mannen) op de werkvloer. Anderzijds ligt de focus op de rol van dienstbodes. Zij zouden de normen en waarden van hun werkgevers hebben overgenomen door die in stilte te observeren, maar ook vanwege de noodzaak de sociale status van hun werkgevers hoog te houden. Behalve ervaring op de arbeidsmarkt, wijzen veel auteurs op de invloed van religie op de vruchtbaarheid. Katholieken zouden grotere gezinnen hebben gehad door de sterke invloed van kerkelijke instanties die pro-natalistische waarden uitdroegen.

Janssens gebruikt nieuwe methodes om de genoemde beweringen onder de loep te nemen en deze daarmee te onderbouwen dan wel te verwerpen. Ze analyseert gegevens van ruim 2.000 vrouwen uit bevolkingsregisters en geboorte-, trouw- en sterfaktes uit vier steden (Zaandam, Rotterdam, Enschede en Tilburg), verdeeld over twee geboortecohorten (1881-1885 en 1911-1915). Op deze manier besteedt ze aandacht aan zowel regionale als temporele verschillen. Met behulp

van *event history analysis* analyseert ze de gebeurtenissen in de levens van deze vrouwen met hun levensloop als uitgangspunt. Janssens gebruikt onder meer de zogenaamde *Kaplan-Meier survival estimators* die onderzoekers in staat stellen verder te kijken dan (vaak misleidende) gemiddelden. Op deze manier wordt, bijvoorbeeld, niet slechts de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen getoond, maar ook het aandeel vrouwen dat nog ongetrouwd was op een bepaald aantal maanden na de vijftiende verjaardag. Deze methode geeft de lezer hierdoor meer inzicht in de variatie rondom het gemiddelde. Om te bepalen welke factoren statistisch significant hebben bijgedragen aan de vruchtbaarheidsafname gebruikt Janssens zogenaamde *hazard models* die vergelijkbare uitkomsten bieden als een regressie analyse.

Janssens stelt het geduld van haar lezers af en toe behoorlijk op de proef: ze houdt van spanning en treedt zo nu en dan in herhaling. Het verlossende antwoord op haar hoofdvraag wordt pas gegeven op bladzijde 226, waar alle onderzochte variabelen bij wijze van synthese in een *hazard model* worden weergegeven. Toch kost het absoluut geen moeite het boek van kaft tot kaft te lezen. De ingewikkelde analytische methodes die de auteur gebruikt worden op een zeer heldere en overtuigende manier gepresenteerd. Dit maakt het boek eveneens toegankelijk voor niet-demografen die er allemaal op hun eigen manier gebruik van kunnen maken. Zo kunnen sociaaleconomische historici gegevens vinden over arbeidsmarktparticipatie, cultuurhistorici over de invloed van de kerk. Het is juist de synthese van al deze gegevens wat het boek zo sterk maakt.

En de uitkomsten? Sommige conclusies waren te verwachten, andere waren verrassend en sommige zijn enigszins discutabel. De meeste conclusies behoren zeker tot de tweede groep. Zo wordt duidelijk dat vrouwen die voor het huwelijk veel onderwijs hadden genoten op relatief hoge leeftijd trouwden (zoals al algemeen wordt aangenomen), maar dat ze niet de eerste vrouwen waren die *stopping-* en *spacing-*gedrag vertoonden. Dit is verrassend omdat vaak is aangenomen dat hoogopgeleide vrouwen beter in staat waren tot onderhandelen met hun echtgenoot over het krijgen van kinderen en derhalve over de geslachts-gemeenschap. Ook toont de auteur aan dat dienstbodes in alle vier de onderzochte regio's juist de achterblijvers waren in de ontwikkeling naar 'moderne' fertiliteit.

De conclusies waarover men zou kunnen discussiëren zijn die, die gebaseerd zijn op ideeën over de persoonlijke beweegredenen van vrouwen voor bepaald gedrag. Zo concludeert Janssens dat het hoge aantal voorechtelijke zwangerschappen kan worden verklaard door de sterke wens van jonge vrouwen om hun ouderlijk nest te verlaten zodat een zelfstandig huishouden opgericht kon worden. Eenmaal zwanger, was een huwelijk onvermijdelijk en dit zou ouders dwingen om hun dochters 'te laten gaan'. Alhoewel dit soort verklaringen plausibel klinken

vanuit onze eenentwintigste-eeuwse logica, zou ik graag hebben gezien dat ze ondersteund werden door meer kwalitatieve bronnen.

Dit brengt mij tot mijn laatste punt. Janssens verwijt haar collega-demografen dat de vrouwen die de demografische transitie meemaakten geen actieve rol krijgen in het meeste onderzoek. Alhoewel ze een belangrijke stap heeft gemaakt in het opnemen van vrouwen in het onderzoek naar de Nederlandse vruchtbaarheidsafname, blijven hun *stemmen* slechts gefluister op de achtergrond. Seksueel gedrag en vruchtbaarheid, een veel intiemer onderwerp bestaat er nauwelijks. Het is daarom jammer dat de vrouwen in kwestie cijfers blijven en ons slechts indirect een idee geven van hun persoonlijke motivatie, beleving en *agency*. Om een compleet beeld van de vrouw tijdens de demografische transitie te geven is samenwerking tussen wetenschappers van verschillende disciplines nodig. Ik zou daarom historici willen aanmoedigen dit belangrijke boek te gebruiken als de basis voor verder kwalitatief onderzoek naar de vrouwen achter de cijfers.

(Ook verschenen in *Ex Tempore*, vol 34, no 1 (2015))

Corinne Boter

Wageningen University and Research Centre

Josef Vos en Gerarda Westerhuis, *Kredietwaardigheid verzilverd: BNG Bank 1914-2014* (Den Haag: BNG Bank, 2014), 376 blz., ISBN 978-90-90279-923

Eerder verschenen al twee boeken over de geschiedenis van BNG van F. Boersma; in 1989 *Promesse in drievoud* over de periode 1914-1968 en in 1995 *Beslissende jaren* waar de jaren 1968-1991 worden beschreven. In deze twee boeken staan de medewerkers centraal en niet de economisch-financiële kanten van het bedrijf. Vos en Westerhuis hebben de hele geschiedenis vanaf 1914 tot heden beschreven. Het eerste hoofdstuk begint ten tijde van de Bataafse Republiek en duidelijk wordt dat in de loop van die eeuw de belastingen hoe langer hoe meer werden gecentraliseerd bij de Rijksoverheid en dat dit proces ten koste ging van de inning van gemeentelijke belastingen en de financiële autonomie van de gemeenten. Tegelijkertijd werd het dienstenpakket van de gemeenten wel uitgebreid, bijvoorbeeld op het gebied van de volkshuisvesting, onderwijs, nutsbedrijven en gezondheidszorg. Die waren nodig door de snelle industrialisatie en urbanisatie. Voor deze voorzieningen moesten de gemeenten een beroep doen op de kapitaalmarkt.

In 1906 ontstond de onderlinge Risico-Vereniging van Nederlandsche Gemeenten, dit naar aanleiding van de verplichte ongevallenverzekering voor gemeentewerklieden. Het initiatief hiertoe was genomen omdat de verzekeringsmaatschap-

pijen in de ogen van de gemeenten voor het geringe risico een te hoge premie in rekening brachten. In aansluiting hierop werd in 1912 de Vereniging van Nederlandsche Gemeenten (VNG) opgericht. In september 1913 stond bij VNG het onderwerp 'Samenwerking der Gemeenten in de credietvraag' op de agenda. Dit resulteerde in december 1914 tot de oprichting van de Gemeentelijke Credietbank. De belangrijkste doelstelling bij oprichting was en is nog steeds van toepassing: het laag houden van de kosten voor maatschappelijke voorzieningen voor de burger.

De auteurs hebben de geschiedenis van de bank in drie periodes ingedeeld. De jaren 1914-1945 met twee wereldoorlogen, een bankencrisis en een economische crisis. In deze periode was de rol van de bank kwantitatief zeer beperkt. In de jaren twintig was de verhouding met de Nederlandsche Bank regelmatig verstoord omdat DNB BNG verweet dat de aangeboden gemeentewissels in geen verhouding stonden tot het eigen vermogen van de bank. De oplossing werd gevonden toen de Staat in 1922 voor 50 procent aandeelhouder werd en het kapitaal verhoogd werd tot 10 miljoen gulden. Belangrijk was ook dat in 1925 de bank de afwikkeling van het betalingsverkeer tussen Rijk en de gemeenten kreeg opgedragen. In 1926 werd de verhouding met DNB ook verbeterd door bemiddeling van het ministerie van Financiën. Het Rijk verleende in 1931 een liquiditeitsgarantie aan BNG voor het doen van kasvoorschotten aan gemeenten.

De tweede periode in het boek betreft de jaren 1946-1989, de periode van wederopbouw en herstel en het ontstaan van de verzorgingsstaat. Belangrijk waren de Nationale Woningbouwleningen van BNG in 1952 en 1957. De bestedingsbeperkingen waarbij het Rijk de gemeentelijke uitgaven beperkte, hadden uiteraard ook invloed op BNG. Door de opheffing van het systeem van centrale financiering in 1975 raakte de BNG haar bevoordeelde positie kwijt en moest weer gaan concurreren met andere kapitaalverstrekkers. Grootste concurrenten hierbij waren de sociale fondsen zoals het ABP. BNG verbreedde nu ook haar spectrum naar nutsbedrijven en woningcorporaties. Eind jaren tachtig vond een deregulering van het bankleven plaats waarbij de status van BNG in 1989 werd gewijzigd van kapitaalmarktinstelling naar algemene bank.

De derde periode betreft de jaren 1990-heden. Sinds 1994 heeft BNG dezelfde kredietrating als de Nederlandse Staat: triple A. Inmiddels behoren de meeste gemeenten en provincies, alsmede de rijksoverheid, tot de aandeelhouders. Ook de ontwikkeling van kredietportefeuille en marktaandeel weerspiegelt het toenomen belang van BNG Bank voor de maatschappij. In 2013 is de kredietportefeuille gestegen tot meer dan 92 miljard euro en werd ongeveer zeventig procent van de totale solvabiliteitsvrije kredietvraag vanuit decentrale overheden, woningcorporaties en zorginstellingen door de bank ingevuld.

Het is een toegankelijke geschiedenis van een merkwaardig bedrijf. Wat deze

studie veel sterker maakt dan beide boeken van Boersma is dat de auteurs de maatschappelijke ontwikkelingen verbinden met de evolutie van de gemeentelijke financiële behoeften en de manieren waarop de Bank Nederlandse Gemeenten daarop met steeds veranderende dienstverlening inspeelde. Het functioneren van de BNG Bank is in een brede historische, financieel-economische en politieke context geplaatst.

Tot slot een paar kleine punten van kritiek. Op pagina 112 bij de afbeelding 'het tientje van Lieftinck', dit was niet één biljet maar bestond uit vijf biljetten van een gulden en twee van een rijksdaalder. Op pagina 141 heeft de Raiffeisenbank in Emmen de primeur met een autoloket; dat was echter de NHM in Hilversum in 1959. Op pagina 173 is LaSalle Bank een dochter van de AMRO Bank, dat moet zijn of ABN of ABN AMRO. Het boek kent helaas geen zakenregister en het personenregister bevat geen pagina aanduiding.

Ton de Graaf

ABN AMRO Kunst & Historie

Colofon

Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis

Jaargang 12 (2015), nummer 3.

Het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* is een uitgave van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) en het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (NEHA). De uitgave is in handen gegeven van Amsterdam University Press. Het tijdschrift verschijnt vier maal per jaar.

Het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* is de voortzetting van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (TVSG), het *NEHA-Jaarboek* en het *NEHA-Bulletin*. Het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* richt zich op de sociale en economische geschiedenis van Nederland en Vlaanderen in de breedste zin van het woord. De nadruk ligt op hoe mensen met elkaar omgingen en zo vorm gaven aan sociale, culturele, economische of politieke patronen. Kernbegrippen zijn: ondernemerschap, arbeid, sociale bewegingen, macht en ongelijkheid, groepsculturen, netwerken, identiteit, gender, etniciteit, bedrijf en techniek, economische groei en ecologie. De redactie beschouwt inzichten en theorieën uit de sociale wetenschappen en economie als een mogelijke bron van inspiratie; waar mogelijk stimuleert zij het gebruik van comparatieve en interdisciplinaire methodes in de bijdragen.

Redactie

Jutta Bolt, Isabelle Devos, Jacques van Gerwen, Wouter Ryckbosch, Ariadne Schmidt (kernredactie; voorzitter), Yves Segers, Astrid Verburg (kernredactie, redactiesecretariaat), Anne Winter en Jaco Zuijderdijn.

Artikelen en andere bijdragen

zenden aan de redactiesecretaris:

Astrid Verburg (IISG)

Postbus 2169

1000 CD Amsterdam

T +31 20 668 58 66.

Bijdragen worden alleen in elektronische vorm geaccepteerd. Bestanden kunnen in Word worden gericht aan info@tseg.nl.

Richtlijnen voor auteurs zijn te vinden op de website van het tijdschrift: <http://www.tseg.nl>.

Het TSEG maakt gebruik van anonieme, externe referenten.

In september 2007 kende de European Science Foundation TSEG de A-status toe.

Boeken ter bespreking

kunnen aan de redactiesecretaris worden opgestuurd.

Internet

Het tijdschrift is op internet te vinden op <http://www.tseg.nl>.

Copyright

Het verzamelauteursrecht berust bij de IISG/ NEHA. Door inzending van een te plaatsen artikel verklaart de auteur zich ermee akkoord dat dat artikel alsmede een uittreksel ervan worden gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* alsmede op de door de uitgever onderhouden website. Bovendien verklaart de auteur zich ermee akkoord dat de uitgever anderen toestemming geeft om het artikel digitaal te exploiteren. Voorzover de uitgever terzake enige vergoeding ontvangt, komt een redelijk deel daarvan ten gunste van de auteur. Voor het overnemen van (delen van) een artikel of een andere bijdrage, moet men eerst schriftelijk toestemming hebben van de uitgever. Men dient zich hiervoor te wenden tot de redactiesecretaris. Reacties worden op prijs gesteld en kunnen per e-mail aan de redactiesecretaris worden verstuurd.

Uitgever

Amsterdam University Press
Herengracht 221
1016 BG Amsterdam
E-mail: info@aup.nl
www.aup.nl

Advertenties

Amsterdam University Press,
Herengracht 221
1016 BG Amsterdam,
T (020) 420 0050, F (020) 420 3214,
E-mail V.de.Bueger@aup.nl.

Artikelen in dit tijdschrift worden bibliografisch verwerkt in *Historical Abstracts* en *America: History and Life*.

Abonnementsprijzen

Particulier: € 54,00, instelling: € 110,00, student/aio: € 33,00

Voor abonnementen kunt u contact opnemen met abbonementen@aup.nl.

Wilt u op de hoogte blijven van het laatste nieuws, interessante nieuwe artikelen en boeken? Schrijf u dan nu in op de nieuwsbrief van AUP, via www.aup.nl.

Afbeelding omslag

The Virgin and the toll collector (NA, MBZ-A, inv. no 214A, 106H)

Omslag ontwerp: WAT ontwerpers, Utrecht

Lay-out: Pre Press Media Groep, Zeist

ISSN: 1572-1701 (print)